

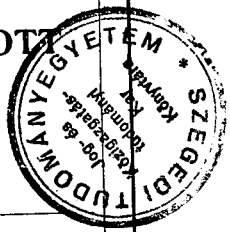
412.
1949.

A

VI/4

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 10. SZÁM.

CONCHA GYÖZŐ

IG. ÉS T. TAG

EMLÉKEZETE

1. BERZEVICZY ALBERT IG. ÉS T. T. ELNÖK MECHNYITÓ BESZÉDE AZ 1935 MÁJUS 27-ÉN TARTOTT EMLÉK-ÜNNEPÉLYEN.
2. EREKY ISTVÁN R. TAG: EMLÉKBESZÉD CONCHA GYÖZŐ IG. ÉS T. TAGRÓL.
3. HEGEDÜS LORÁNT IG. ÉS T. TAG: CONCHA GYÖZŐ POLITIKÁJA

~~SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Jog- és Közigazgatástudományi Kar K 17/VI. fa~~

~~Left. napló: 2011/17 Lsz.: _____~~

~~95612-36 csoport: _____ szám. _____~~

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935.

SZEGEDI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR
Állam- és jogtudományi osztály

Lelt. napló sz.: 2271 / 7

Pápa, 1935. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

387

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Jog- és Közigazgatás-tudományi Kar Könyvtára	
Lejt. nap: 1935. máj. 27.	Lsz.: 8221
csop. ort:	szám.

Elnöki megnyitó

a Concha Győző emlékülésén, 1935. május 27-én.

Tekintetes Akadémia!

Mai összes ülésünket kizárólag a Concha Győző emlékezetének szenteltük; két tagtársunk fog megemlékezni róla, egyik tudományos munkásságát a maga teljességében fölkarolva, a másik különösen, mint a politikai tudomány művelőjét méltatva őt.

Ezt a kivételes formáját a kegyeletes megemlékezésnek Concha Győző valóban kiérdemelte Akademiánktól.

Ő kevés híján egy fél századon át volt tagja Akademiánknak s abban oly vezérszerepet vitt, melyet nem ő keresett, melyre nem ő törekedett, mely természetes következménye volt nagy tudományos tekintélyének s a jog- és államtudományi tudományok széles köre, valamint az Akadémia élete iránti őszinte, nemes és mindig üdvös érdeklődésének.

Természetszerűen és a közakarat megnyilvánulásaképpen követte akadémiai pályáján a levelező tagságot a rendes tagság, a rendes tagságot az osztályelnökség és igazgatótagság s ezeket a másodelnökség.

Nagy tanári és irodalmi elfoglaltsága sohasem gátolta az Akadémia munkásságában való részvételben. Egészen utolsó betegsége idejéig majdnem sohasem hiányzott üléseinken s ha ő szavát hallatta, az rendesen döntővé vált tanácskozásainkra nézve. Tudományos értekezéseken kívül különösen nagybecsű és nagyhatású emlékbeszédeket hallottunk tőle Pulszky Ferencről, Pulszky Ágostról, Brassai Sámuelről és Gneist Rudolf külső tagról. De az Akadémia bíráló-bizottságaiban is szívesen kivette a maga munkarészét s fontos esetekben történt a döntés az ő gondosan és alaposan kidolgozott jelentései alapján.

II.

Viszont az Akadémia is igyekezett az ő munkássága iránti méltánylásának nemcsak azzal adni kifejezést, hogy fontos tisztségeket bízott rá, hanem azzal is, hogy nagybecsű munkáit kiadta.

Igy az Akadémia kiadásában jelent meg az »Újkori alkotmányok« című kétkötetes műve és az élete végén »Hatvan év tudományos mozgalmái között« cím alatt összegyűjtött kisebb munkái, melyek e gyűjteménybe foglalva ékesszóló hirdetőivé lettek az ő széleskörű tudásának s az azt összefoglaló egységes, magasan szárnyaló tudományos felfogásának.

Bár soha nyomatékosan nem pártolt senkit, lassankint, természetesen az Akadémiában elnépesedtek az ő tanítványai, akik ugyanolyan áhítattal hallgatták itt elhangzott szavait, mint azokat, melyeket a tanszéken hallatott. Egy neme a tudományos patriarchatusnak fejlődött ki így körülötte, fölényét soha bántó, vagy nyomasztó módon nem érezte; az atyai barát hangján szólt a fiatalabbakhoz; őt oly tisztelet környezte, melyet a szeretet melege hatott át.

Igy él Concha Győző tovább a mi emlékezetünkben, kik munkatársai vagy tanítványai lehettünk. Igy fogjuk átadni tiszta és nemes emlékét annak az újabb nemzedéknek, amely őt már csak híreből és munkáiból fogja ismerni és amely megtanulhatja tőlünk azt, ami csak javára szolgálhat: hogy van olyan tekintély, amelynek elismerése nem aláz meg, hanem fölemel!

Örömünkre szolgál, hogy a kegyelet ez ünnepén hívásukra megjelent a Boldogult családja, melyen annyi szeretettel csüngött, megjelentek azoknak az intézményeknek — elsősorban egyetemeknek — képviselői, melyeknek díszére szolgált és nagyszámú személyes tisztelői s barátai. Melegen üdvözlöm tagtársainkat és vendégeinket, és átadom a szót a mai szónokoknak, elsősorban Ereky Istvánnak.

Emlékbeszéd

Concha Győző ig. és t. t.-ről.

Irta: Ereky István.

Concha Győző feljegyzései szerint Kozma Andor, a költő, midőn a reformátusok egyházkerületi üléseire Pápára utazott, mindig a pápai Szent Benedek-rend szálló vendége volt. Egy ily alkalommal értesült arról, hogy a rend igen szívesen látná, ha Concha Győző az 1925/26. tanév záróünnepélyén megjelenék, mert szeretnének megemlékezni arról, hogy Concha Győzőt a gimnázium első osztályába 70 évvel azelőtt vették fel.

»Kozma Andor elbájoló kedves modorában, mint a Benedek-rend nagykövete keresett fel — így ír emlékezéseiben Concha Győző — s kérte a szíves meghívás teljesítését.« »Gyarló egészségem megfosztott ettől az örömtől.« »Nem kockáztathattam meg az utat, melynek folytatása is kellett volna, hogy legyen, a közeli Marcaltőre, szüleim sírjához.« Egy epistolát írt tehát Concha Győző, amelyet sub specie aeternitatis az ő kedves pápai diák-társaihoz intézett — a nyolcvan éves aggastyán a 10—18 éves gimnázistákhoz s az epistolában leírta pápai diák-éveinek legkedvesebb emlékeit. Az epistolára csakhamar megérkezett a válasz egy teljes nagyságú facsimile alakjában, amely »*Katalog der I. Klasse des Schuljahres 1856/7. Gymnasium Pápa*« cím alatt Concha Győző nyolc pápai fél-évének teljes anyakönyvét tartalmazta 15 rovattal, Füssy Tamás és Vaszary Kolos aláírásával.

Concha Győzőt annyira meghatotta ez a kedves figyelem, hogy az epistolát folytatta s a győri főgimnáziumban s a budapesti egyetemen töltött esztendőik emlékeit is megörökítette.

E feljegyzések korántsem akarnak korképet festeni, de mégis vetnek egy-egy fénysugarat az 1849-ben feldarabolt Magyarország társadalmi életére s bepillantást engednek az ifjú Concha Győző érzés- és gondolatvilágába.

A visszaemlékezések hatása alatt a nyolcvan éves Concha ismét megpróbált az lenni, aki pályája kezdetén volt: a költészetért, irodalomért rajongó szépíró.

»Tér és idő nincsenek az örökkévalóságban«, — így kezdi a pápai diákokhoz intézett epistoláját. »Álomban és emlékezetünkben eltűnnek szemléletünknek e mankói.«
»Pápan vagyok most is, mint 70 évvel ezelőtt, midőn jó atyám, az Amadé grófi család számtartója parvistaként a gymnasiumba felvétetett s a honoracior Márffy tisztartó családjánál elhelyezett.«

»Előttem áll Kovács Béla nagy természetbarát profeszszorom lepkefogó hálójával, mert akkor a költő szerint én is:

Pillangókat űztem verőfényes, harmatos mezőkön
S kigyult arccal, lenge szőke hajjal
Nyargaltam a tilalmason által.«

A tanulást a szavalati próbák, az állatkitömésnél való segédkezések s az a lelkesedés tették élvezetessé, amelyet Vaszary Kolos keltett diákjaiban, midőn világtörténelmi előadásaiiba becsempészte a magyar történelem nagy eseményeit.

A főapát és a kerületi fődirektor iskolalátogatásai, a nagyközönség érdeklődésével találkozó záróünnepélyek s egy zászlószentelés voltak tanuló éveinek rendkívüli eseményei. A legmélyebb hatást a zászlószentelés váltotta ki belőle, mert a pápai gimnázium zászlóanyja gyanánt Magyarország vértanúhalált halt első miniszterelnökének, gr. Batthyány Lajosnak bánatos özvegye szerepelt.

Tanuló és játékos életének e jelenetei mögött ott állnak felejthetetlen ludi magisterei; — ott áll Füssy Tamás deli méltóságos alakjával, fürkésző szemével, komoly szerzetesi jellegével; — ott áll Vaszary Kolos túlfűtött szobájában; teste gyöngye és törékeny; lángoló tekintete csupa

jóság; ott áll Méry Etel finom egyénisége, akin 1860 felé mindinkább szembeötlik külsőleg is a szerzetes izzó hazaszeretete, szembeötlik a mind több és több sujtással díszített magyaros ruhában.

A gimnázium tőszomszédságában pedig — t. i. a szerzetesi rendházban — egy külön műhelyben dolgozni látja néhány tanárát, akik 1858. és 60. között egy hat kötetes ifjúsági Plutarchot adtak ki. A kötetek e hatalmas sorozata a hit, a tudomány, a költészet, a művészet s az állami élet nagy alakjaira hívta fel az ifjúság figyelmét s arra törekedett, hogy olvasói szívét és értelmét az iskola megszokott keretén túl is foglalkoztassa, felemelje, nemesítse.

Kisdiák koruk egyik legnagyobb élménye az volt, ha az országgyűléseket megjárta tudós és nagy harcos bakonybéli apát, Sárkány Miklós az ő régimódi hintóján Pápára berobogott. A hintót a gimnázium félszerébe helyezték el. Ebbe a hintóba elbujni s a kufsteini várfogságból kiszabadult honvéd bencséről, a későbbi nagy archaeológusról, Römer Flórisról, s hasonló sorsú rendtársáról, a Riadó tüzeslelkű költőjéről, Czuczor Gergelyről suttozva elbeszélgetni, ez volt a legnagyobb mulatságuk.

S ez volt a legnagyobb boldogságuk is azért, mert az 1849-iki összeomlás, Concha Győző tanúságtétele szerint, még a világháború utáni összeomlásnál is borzalmasabb volt: hiszen akkor némán kellett a bilincseket viselni, szólanul kellett a megaláztatásokat eltűrni.

Midőn 1860. őszén a pápai gimnáziumból kivált s mint ötödik gimnázista a győri főgimnáziumba iratkozott be, — ekkor már az osztrák császári hadsereget ért nagy vereség, a villafrancai fegyverszünet s a zürichi békekötés hatása alatt az elnyomás lényegesen enyhült s kezdetét vette a magyar világ. A magyar viselet annyira általánossá lett, hogy az egyik kanonok a diákmiséken már vitézkötésekkel borított lilaszínű díszöltönyben jelent meg.

Mély benyomást tett az egész győri diákságra s természetesen Concha Győzőre is, hogy a szerzetes tanárok sorában ott látták azt az öt évi börtönre ítélt bencést, aki

1848-ban mint honvédtűzész kapitány harcolt a hazáért, t. i. a kufsteini várfogságból kiszabadult s a győri főgimnáziumban elhelyezett Rómer Flórist, s ott látták a tanári személyzet tagjai között Fieba Lajos nyugalmazott plebánost, Concha Győző olasz nyelvtanítóját, akit az osztrákok 1849-ben 50 botütéssel büntettek.

A hazafias felbuzdulás annyira erőt vett a lelkeken, hogy tanáraik sem tudták magukat fékezni, s a római régiségek tudós szerzője, Fojtényi pl. lépten-nyomon elkalandozott tárgyától s a napi eseményekre tett megjegyzéseket.

Ily körülmények közt természetes, hogy a diákságot is elsősorban a haza ügyei s a nagy hazafiak személye érdekeltek. Kiváncsian nézegettek be Kozma Imre kertjébe, aki 1848-ban Győr vármegyének egyik országgyűlési képviselője volt s aki a szabadságharc leverése után fogadalmat tett, hogy ki nem lép a házából addig, amíg az alkotmányt vissza nem állítják. Kozma Imre 12 évi önkéntes internálás után csak akkor hagyta el házát, midőn az alkotmányt 1861-ben visszaállították. De tovább folytatta az önkéntes internálást, midőn a magyar világot ismét az abszolutizmus váltotta fel. Az erős nemzeti érzés éles megfigyelésekre képesítette az ifjú Conchát. Megfigyelte pl., hogy a rendek közti válaszfalakat könnyű volt 1848-ban papíron egy tollvonással eltörölni, — de a valóságban e válaszfalak fennmaradtak; s bár a magyarság napról-napra hódított Győr város német polgársága között, a városi polgárság egy része — s köztük tulajdon nagybátyja, Toscano István is — nehezen tűrték a vármegyei nemességnek a való életben tényleg kiváltságos helyzetét; a nemességgel szemben a királyság védőszárnyai alá menekültek s ízigvérig schwarc-gelbek voltak. Ez volt az oka, hogy bár nagybátyjának a lakása valóságos egyházművészeti múzeum volt s a művészet iránti érdeklődése következtében nagy vonzóerőt gyakorolt rá, — nagybátyját lehetőleg kerülte s vele szemben mindig tartózkodó volt. Győri tanulóévei alatt az egész tanuló-ifjúságból a történelem és az irodalomtörténet váltották ki a legnagyobb érdeklődést. Ő rá pedig e két tárgy tanárán kívül még két bencés

tanár gyakorolt sorsdöntő befolyást. Az egyik Rummel Arnulf volt, a bölcséleti propedeutika tanára, aki nemcsak Burgstaller lélek- és gondolkodástanát adta elő, hanem a metafizikára s a bölcsészet legkiválóbb mestereinek a méltatására is kiterjeszkedett. A másik bencés, t. i. Rónay Jácint Concha Győző diákkorában még a számkivetés keserű kenyerét ette Angliában, de Concha mohó érdeklődéssel olvasgatta 1849-ben írt jellemisméjét, amelyben a különböző nemzeteket, mint önálló egyéniségeket tárgyalta s kiemelte egymástól elütő jellemvonásaikat.

De bármily nagy volt e három szerzetestanár hatása, életének legfontosabb kérdését, t. i. a pályaválasztást illetőleg még sem az ő hatásuk alatt döntött. Édesapjának az volt az óhajtása, hogy fia törvényt tanuljon és ügyvéd legyen. Ezt a megoldást azonban Rómer Flóris, aki ezidőtájt a Concha-család körében tartózkodott, — a leghevesebben ellenezte s ekkép fakadt ki: »Ha ilyen tervei vannak a számtartó úrnak, akkor mindjárt koldustarisznyát is csináltathat a fiának«. Ez az ellenvetés nagy megdöbbenést keltett. De minden aggodalmat eloszlattott az Amade grófi család két érdekes vendége.

Az ifjú Concha Győző Kisfaludy Zsigmond aranykulcsos nyugalmazott követségi tanácsossal, az Amade grófi család rendes nyári vendégével gyakran elsétálgatott a hatalmas marcaltői parkban s mély benyomást tett rá, midőn Kisfaludy Zsigmond Zachariaenek, az akkoriban még nagy hírű német jogtudósnak »*Vierzig Bücher vom Staate*« című munkájáról kezdett beszélni. Eleinte megdöbben, mert nem tudta, hogy a negyven könyv nem negyven kötetet, hanem csak negyven fejezetet jelent; — de midőn végig hallgatta Kisfaludy Zsigmond lelkes elismerő kritikáját, — a jogi pálya iránti vonzalma mind nagyobbra nőtt.

S véglegesen a jogi pálya mellett döntött, midőn megismerkedett a grófi családnak egy másik rendes nyári vendégével, a nála csak hat évvel idősebb Véghelyi Dezsővel. Véghelyi az Amadé grófi család levéltárát rendezte s lelkesedéssel beszélt az ifjú Concha előtt a levéltár csodálatosan gazdag anyagáról, amelyről később a legilleté-

kesebb szakértő, Hajnik Imre állapította meg, hogy »az Amade-levéltár a magyar magánjog történelme szempontjából gazdagabb az országos-, a Batthyány-, szóval, minden egyéb levéltárunknál«.

Kisfaludy és Véghelyi hatása alatt iratkozott be Concha 1864. őszén a jogra.

Ekkoriban már az egyetemi ifjúság teljesen a politika hatása alatt állott, s a bel- és külpolitikai események egyaránt zavarták az Alma mater rendes életét. Ez a politikával telített ifjúsági élet azonban 1864-ben még alig öt éves multra tekinthetett vissza; — 1859-ben Bach bukása után kezdődött azzal a küzdelemmel, amely az egyetemen az előadás nyelvévé a magyar nyelvet akarta megtenni; — s folytatódott azzal a küzdelemmel, amelynek eredményeképp Kisfaludy Károly hamvait a kerepesi-úti temetőbe szállították át s mélységesen tragikus fordulatot vett akkor, midőn a katonaság 1860-ban néhány 49-es vértanú sírjának a megkoszorúzásakor a gyászoló egyetemi ifjúságra sortűzet adott le s magának az egyetemi ifjúságnak is, vértanúja támadt az ekkor elhalt s azóta hosszú éveken át gyászolt Forinyák Géza személyében.

Az a szervezet azonban, amely a mult emlékeit tervszerűen átplántálta az újonnan beiratkozott egyetemi hallgatók lelkébe s olyan szabadságot biztosított az egyetemi ifjak részére, amilyennel az apák akkor még nem rendelkeztek, — t. i. a jogász segélyegylet Konek Sándor jogkari prodékán buzdítására csak 1862-ben alakult meg.

A jogász segélyegyleti elnök választásával vette kezdetét minden egyes tanévben az ifjúság politikai élete.

Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügyminiszter és Jessenák Rafael után 1864-ben a harmadik jogászegyleti elnököt kellett megválasztani. A választási harcban már az ifjú Concha Győző is részt vett s természetesen annak a megválasztása érdekében harcolt, akinek a multja az ő szemében politikailag rokonszenvesebb volt, t. i. gróf Bethlen Jánossal szemben Deák Farkasnak, a későbbi írónak és történésznek a megválasztása érdekében, akit

a Török-Gálffy-féle összeesküvésben való részvétele miatt 15 éves gimnazista korában több évi várfogságra ítélték.

Ezt a küzdelmet, amely a Bethlenisták győzelmével végződött, csakhamar egy sokkal nagyobb szabású és sokkal szenvedélyesebb politikai harc váltotta fel. 1866-ban ugyanis az ifjúság egyik része Tisza Kálmánért, a másik része — és ehhez tartozott Concha Győző is — Deák Ferencért lelkesedett. Heves összeütközések támadtak s az indulat annyira elragadta a Tisza Kálmánért lelkesedő ifjúságot, hogy egyesek súlyosan sértő kifejezéseket használtak Deák Ferencet illetőleg. A sértegetések következtében a párbajok egész sorozata támadt s mint lelkes Deákista Concha Győző is karddal a kezében védelmezte politikai ideálját, Deák Ferencet. A Deák-párti ifjúság azonban nem elégedett meg az ügy lovagias úton való elintézésével, hanem a lapokban egy nyilatkozat alakjában is tiltakozott a Tisza és Ghyczy mellett tüntető töredék túlkapásai ellen. Ez a nyilatkozat eljutott Kossuth Lajoshoz is s amint irataiból kitűnik, mélységes megrendülést váltott ki belőle, mert a nyilatkozat aláíróiban s köztük Concha Győzőben is — egy jövőendő ó-konzervatív csoportnak az előőrseit vélte felfedezni.

Az ifjúság politikai szereplése 1866-ban kibővült. A katolikus ifjúság vezeterei s köztük Concha Győző is mélységes fájdalommal látták, hogy a katolikus főpapság legkiválóbbjai vagy félig, vagy teljesen számkivetésben élnek; Lonovics 18 évig nem láthatta el érseki funkcióit; Haynald 1863-tól 1867-ig csak in partibus infidelium működhetett; a prímási székről lemondott szentéletű Hám helyébe Szatmárra Háas Mihályt, a nagy germanizáló nevezték ki, aki még a Hortobágyon is el akarta terjeszteni a német szót; Horváth Mihály a nagy történetíró, mint száműzött Genfben volt kénytelen közzétenni az egyetemi ifjúság által nagy titokban olvasott munkáját: *Huszonöt év történetét*. De nemcsak az abszolutizmus urai járultak hozzá ahhoz, hogy a katolikusok a politikai küzdelmekben háttérbe szorultak. Volt ennek — Concha Győző emlékezései szerint — több más oka is. Ekkoriban tette közzé

Renan csillogó írásművészettel megírt munkáját: *Jézus életét*. Renan munkájának megjelenése európai eseményné nőtt s bár lélektanilag teljesen képtelen alkotás volt, — Európászerte nagy hatást gyakorolt s a magyar értelmiség nagy részét vagy kételkedővé tette, vagy egyenesen a maga pártjára térítette. S Renan szellemi hatását a kül- és belpolitikai tények is alátámasztották. Garibaldi oldalán a Szent Atya állama ellen nagy számban küzdöttek a magyar katolikusok azért, mert Olaszországtól remélték hazájuk felszabadítását. Bent az országban pedig Deák Ferenc művének ellenzői, az Apponyi, Bartal, Majláth vezetése alatt álló szélső jobb párt zöme buzgó katolikusokból állott. Kül- és belpolitikai tények egyaránt hozzájárultak tehát ahhoz, hogy a katolikus vallás az ifjúság szemében, mint nemzetellenes vallás szerepelt. Az ifjúság egy része — s köztük Concha Győző is ezt a gondolatot elviselhetetlennek találta; — összejöveteleket kezdtek tartani, s összejöveteleiken mohó érdeklődéssel olvasták Montalambert *Szabad egyház a szabad államban* című munkáját; lelkesedtek Ozanam Szent Vince konferenciáinak a gondolatain; — s Korbuly Imre, a későbbi közjogász vezetése alatt megkísérelték, hogy szervezkedjenek. De alig tartottak néhány megbeszélést, az ifjúság nagy többsége ellenük fordult, felvilágosodás nélkül szűkölködő vakoskodókká, nemzetellenes ultramontánokká bélyegezték őket. S a többség »anathemája« — Concha Győző szerint — oly szörnyű hatást gyakorolt rájuk, hogy az egész szervezkedés egyszerre összeomlott, mint a kártyavár.

A kudarc világosan rámutatott arra, hogy a katolikus szellem az adott viszonyok közt csakis a sajtó útján terjedhet és erősödhetik. Ez a meggyőződés vitte rá Concha Győzőt mint a katolikus ifjúság egyik vezérét arra, hogy magyarra fordítsa Feuillet Octavénak *Szibill* című regényét.

A regény a hit és a szerelem összeütközésének finom művészi rajza s Franciaországban oly nagy hatást váltott ki, hogy a szabadgondolkodó George Sand a hatást szűkegesnek látta ellensúlyozni s ezért írta meg *Mademoiselle*

de la Quintinie című regényét, egy hitetlen nő szerelmének a történetét. Concha Győző a *Szibill* fordítását a Kisfaludy Társaságnál nyújtotta be kiadás végett. Vadnay Károly megtagadta a regény kinyomatását azon a címen, hogy a klerikális Eugenia császárné rendelkezése s az ő ízlése szerint készült. Az igazság örökös harcosa, Gyulai Pál azonban úgy találta, hogy akár a császárné, akár bárki más kedvéért készült s akár klerikális, akár szabadgondolkodó szellem hatja át, — a kiadásnál csak egy szempont lehet irányadó: a mű és a fordítás művészi értéke; — s kétszer is kinyomatta Concha Győző *Szibill* fordítását, először 1867-ben, s azután mikor minden példányát elkapkodták, — az Olcsó könyvtárban. Bár a politika az egyetemi ifjúság tanulmányai szempontjából kétségtelenül zavarólag hatott, — Concha Győzőnek mégis maradt elég ideje arra is, hogy a jogi tanulmányokkal társainál sokkal behatóbban foglalkozzék.

Tanárai közül — valamint a gimnáziumban, ugyanúgy az egyetemen is — bölcsészet-tanára, Horváth Ciryll gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Szigorúan következetes okfejtése, világos, magyaros előadása, a kifejezéssel teljes szemeiből kisugárzó nyugodt bölcsesség valósággal megigézték hallgatóit s Concha Győző szinte megbűvölve csüngött előadás alatt az öreg úr átszellemült arcán.

Horváth Ciryll után csak másodsorban következtek a jog- és államtudományi kar akkori büszkeségei.

Pauler Tivadarnak hatalmas tudós egyénisége a bölcséleti és a büntetőjog terén, — átfogó szelleme az összes jogi kari szaktudományok encyclopediájában, — ízeltetői a nemzetközi jog köréből a legnagyobb tisztelettel, klaszikus ékesszólása pedig esztetikai gyönyörűséggel töltötték el.

A josefinus iránynak nagy ellensége, Konek, rendkívüli élenkségével egyházjogban és statisztikában egyaránt le tudta kötni hallgatói figyelmét; a segélyegylet megszervezése révén a szíveket is meghódította; — humoros elszólásai pedig felejthetetlenül kedves emlékek gyanánt maradtak fenn Concha Győző emlékezetében.

Karvassy Ágoston csakis mint előadó tudta lebilincselni. Karvassy ugyanis nem annyira a tudomány művelésére, hanem inkább a józan gyakorlati irányú tanításra fektette a súlyt s talán épen ez volt az oka annak, hogy bár igénytelen alakja s kissé orrhangú győri tájszólása révén nagyon is kirítt tekintélyes megjelenésű és ékesen szóló kartársai közül, — nemzetgazdasági, politikai és váltójogi előadásai iránt mégis állandóan nagy érdeklődés nyilvánult meg.

Kautz Gyula számára voltaképen Karvassy nyugalomba vonulása nyitotta meg az egyetem terkeit. Ekkor kezdhetette meg élete főmunkájának, a közgazdaság tudományának tanszéki művelését. Azok, akik jogi tanulmányaikat 1864. és 1868. között végezték el, — s köztük Concha is — csak hallottak az ő alapvető nagy munkájáról: *A közgazdaság történetéről*; — közgazdaságtant nála nem hallgathattak. Ellenben nekik is részük volt Kautz átfogó szellemének kincseiben a magyar alkotmányból tartott előadásai révén. Concha Győző feljegyzései szerint Kautz Gyula nagy hevülettel s ép oly szabatossággal tanított; s ő volt akkoriban az egyetlen professzor, aki hallgatóinak tudományos törekvéseit teljes szívvel-lélekkel felkarolta, előadás után minden érdeklődőnek a legnagyobb örömmel adta meg a kért felvilágosítást, kedvenc hallgatóit lakására is meghívta, a saját könyvtárából is adott nekik könyveket s jóformán azt pótolta, amiről akkor még álmodni sem lehetett, t. i. a mai szemináriumot.

Pauleren, Karvassyn és Kautzon kívül még egy jogi kari professzor gyakorolt döntő befolyást az ifjú Concha Győző jogi világnézetének a kialakulására, t. i. Wenzel Gusztáv, aki mint előadó és író egyaránt rendkívüli jelenség volt. Különcködései s a tanári működésébe itt-ott betévedő groteszk humor hallgatói részéről sok élcelődésre adtak alkalmat; — de akik — mint Concha Győző is — fel tudták fogni előadásainak lényegét s foglalkoztak irodalmi alkotásaival, — azok tisztában voltak az ő nagy tudományos jelentőségével. Wenzel Gusztáv — Concha Győző értékelése szerint — egyik fő oszlopa a magyar

jogtudománynak egyrészt európai színvonalánál, másrészt a hazai jog különböző ágainak lángoló szereteténél s ezzel kapcsolatban a magyar történelem forrásaiban való fáradhatatlan bányászkodásainál fogva. A magyarországi és erdélyi magán- és közjog s az összehasonlító európai jogtörténelem körébe vágó sok munkája közül különösen egy gyakorolt Concha Győző lelkére soha többé ki nem törölhető benyomást, t. i. a Budapesti Szemle 1860-i évfolyamában közzétett Magyar és erdélyi közjoga. Concha Győző szerint Wenzelnek e munkája korszakalkotó jelentőségre tett szert. Wenzel közjogából u. is minden kétséget kizárólag kitűnt, hogy a magyar rendi alkotmány minden más állam rendi alkotmányától lényegesen különbözött s kitűnt az is, hogy ezen rendkívül nagy jelentőségű eltérést a többi államok rendi alkotmányaitól a magyar szentkorona szervezete s az ezen felépülő állami egység idézték elő.

A budapesti egyetem díszein kívül rendkívül mély és maradandó hatást gyakorolt Concha Győzőre a közigazgatásban megalapítója, Stein Lőrinc, akit Concha bécsi egyetemi féléve folyamán 1868—69-ben hallgatott. Stein felismerte magyar tanítványa tehetségét, a tanítvány pedig negyedszázad múlva is boldogan és büszkén emlékezett vissza *Politika* c. munkájában arra az időre, midőn a magyar önkormányzatra vonatkozó adatokat a nemzetközi összehasonlítás alapján dolgozó Stein Lőrinc részére összegyűjtötte, ez pedig *Közigazgatástana* I. részének I. fejezetében a Concha által közölt adatokat feldolgozta.¹

Stein Lőrinc hatása alatt jött létre első nagyszabású államtudományi dolgozata, amelyet a budapesti egyetem pályadíjjal tüntetett ki s amely 1869-ben a Budapesti Szemlében a következő cím alatt jelent meg: *A municipalis rendszer jelen állása Európában.*

Ez a dolgozat alapozta meg Concha Győző tudományos pályafutását, — ennek alapján nevezték ki 1872-ben az akkor szervezkedő új egyetemen t. i. a kolozsvári Ferenc

¹ *Politika* I. k. 585. old.

József-tudományegyetemen tanárrá. Az új egyetem eleinte meglehetősen sok nehézséggel küzdött, s amint Concha Győző hátrahagyott írásaiból is megállapítható — a Kolozsvárott lakó elszegényedett mágnások minden jelentéktelen semmiségbe belekapaszkodtak, hogy a város jövő szellemi arisztokráciájának kellemetlenségeket okozhassanak; — belekapaszkodtak pl. az új professzorok által megkövetelt, de az erdélyi fülnek szokatlan címzésbe; — gúnyverseket s egy színdarabot irattak róluk »A Nagyságosok« címen. A professzorok közül Concha Győző volt az, aki e sajtóságos kolozsvári milieube legelőször tudott beleilleszkedni. Amint az Erdélyi Híradónak Concha Győzőt búcsúztató 1892. szeptember 12-iki tárcacikkében olvashatjuk, az 1872-iki tanári karnak az alig 27 éves Concha Győző volt a legfiatalabb tagja s fiatalságával, daliás férfiszépségével s nagyszerű modorával egy csapásra meghódította az egyetemi ifjúságot és mindazokat, akiknek társaságában megfordult. De bármennyire kedvelt tagja lett a kolozsvári társaságnak, Concha Győző rövid pár esztendő elmúltával mégsem Kolozsvárról, hanem Esztergomból nősült. Egyik volt jogásztársának, a később bárósított Forster Gyulának a nővérét, Scitovszky hercegprímás volt jószágkormányzójának, az érdemei jutalmául egyháztelek adományozásával kitüntetett utolsó érseki nemesnek, Forster Jánosnak a leányát, Forster Emiliát vette feleségül. Concha Győző házassága egyike volt a legboldogabb házasságoknak. De boldogsága csak rövid ideig — alig valamivel több, mint nyolc esztendeig — tartott. 1883. január 12-én érte Concha Győzőt életének első nagy csapása: Concháné alig 29 éves korában ezen a napon húnyt el. Bár négy kis árvájának a nevelése nagyon is indokoltá tette volna, hogy részükre anyáról gondoskodják, — Concha Győző soha többé meg nem nősült s mindent idejét, amivel mint magánember szabadon rendelkezett, — forrón szeretett hitvese emlékének s gyermekei nevelésének szentelte. Az Erdélyi Híradónak fentidézett tárcacikke révén mi is láthatunk egy jelenetet a magáramaradt édesapa családi életéből. A búcsúztató cikk szerint 10 éven át láthat-

ták a kolozsváriak, amint Concha Győző és négy gyönyörű gyermeke Kolozsvár környékére ki-kirándult s porosan, de egészséges pírral, örömtől ragyogó arccal tért haza a borjúmáli hegyek közül.

Concha Győző 20 esztendőt töltött el Kolozsvárott s e 20 esztendő alatt ugyanazzal a munkás és önfeláldozó szeretettel küzdött és dolgozott az ő tágabb körű családjáért, az egyetemi ifjúságért s új szűkebb hazájáért, Kolozsvárért és Erdélyért, mint amelyet Politikájában a társadalmi élet egyik legfőbb mozgató ereje gyanánt állított olvasói elé. Politikájának a felebaráti szeretetre vonatkozó fejtegetése — mélységes megdöbbenést váltott ki egyik kritikusából, a nagy tudású Schwarcz Gyulából. Gúnyosan emelte ki, hogy semmiféle angol, német, francia vagy olasz Politikában a szeretetről, mint a társadalmi élet mozgató erejéről nem olvasott s ép ezért Concha Győzőnek a felebaráti szeretetről vallott felfogásában holmi tudománytalan keresztény szocializmust vélt felfedezni.¹ De bármily elítélő volt a kritikus álláspontja, — Concha Győzőt az ő közéleti szereplésében elsősorban és legfőképpen tényleg a szeretet: az egyetemi ifjúságnak, Kolozsvárnak, a pusztuló erdélyi magyarságnak s az egész magyar fajnak a szeretete irányította. Már Kolozsvárott kibontakozott, Budapesten mindössze jobban szembeötlött tanári működésének az a jellemvonása, hogy hallgatóiánk nemcsak az értelméhez, de a szívéhez is hozzáférni iparkodott. Érdeklődött tehát a sorsuk iránt; felkarolta törekvéseiket; figyelemmel kísérte pályafutásukat; a tehetségebbek számára ösztöndíjakat eszközölt ki; tanulmányútjuk alatt felkereste őket leveleivel; megkövetelte, hogy leveleire válaszolva külföldi benyomásaikról beszámoljanak; leírják Páris, London, Róma, Berlin s a többi nagy külföldi egyetemi városoknak életéből azt, ami figyelmüket leginkább ragadta meg; jellemezzék a külföldi egyetemi tanárok előadásait; forrásmunkák után kutassanak; állítsák

¹ *Athenaeum* 1895. évf. 114—115. old.

össze a tanulmányaik tárgyára vonatkozó legújabb irodalmat stb.

S fenntartotta az érintkezést tanítványaival akkor is, amikor az egyetemmel való minden kapcsolatuk megszűnt. Ez a magyarázata annak az arányaiban és tartalmának gazdagságában páratlanul nagyszabású levelezésnek, amelybe Concha Győző mint kolozsvári és budapesti professzor belebocsátkozott. Ez a levelezés, — amint a hozzá intézett levelekből kitűnik, — nemcsak a tanítványokat kapcsolta bele Concha Győző érdeklődésének a körébe, hanem tanártársait, barátjait s köztük számos belföldi és külföldi közéleti nagyságot is. S akár tanítvány, akár jóbarát, vagy államférfi volt az, akit a vele való levelezésbe belevont, — Concha Győző a szeretet bűvös kulcsával minden léleknek fel tudta nyitni a zárját. A levelek betűiből mintha élő húsvér-emberek lépnének elibénk, látjuk erényeiket, látjuk hibáikat, látjuk életük tragikus fordulatait; s látjuk jó és balsorsban egyaránt a Concha Győző személye iránti mélységes tisztelet és szeretet megnyilvánulását.

Sőt ennél többet is láthatunk: az elszakított területekről írt levelek révén belepillantunk az egész magyarság tragédiájába: az elnyomott, az eltiport magyarság szenvedéseibe.

A kritikusa által kigúnyolt munkás felebaráti szeretet bírta rá Concha Győzőt arra, hogy kolozsvári tanárkodása alatt ne csak az ifjúságnak és barátainak a sorsa iránt érdeklődjék, hanem kiterjessze az ő cselekedetekben megnyilvánuló érdeklődését Kolozsvár városára és az erdélyi magyarságra is.

Részt vett tehát Kolozsvár közéletében ugyanazzal a következetes eréllyel és nagyszabású tudással, mint amellyel minden munkáját végezni szokta. S az eredmény az volt, hogy midőn 20 esztendei kolozsvári munkálkodása után ottani tanszékétől s vele együtt Kolozsvártól is megvált, — az egész város osztatlan háláját és szeretetét vitte el magával Budapestre.

S ugyanily hálával és szeretettel gondolt rá Erdély egész magyarsága.

Az aktív politika iránti érdeklődés szempontjából sajtósági ellentét áll fenn azon 20 esztendő között, amelyet Concha Győző Kolozsvárott töltött el, s a következő több mint 40 esztendő között. Concha Győző Kolozsvárott vezető szerepet játszott, mint aktív politikus is; — Budapesten ellenben a gyakorlati politikától teljesen visszavonult. Ha egyetemi szereplésétől eltekintünk, szavát jóformán csak akkor lehetett hallani, ha az ő tudományszakát érdeklő nagy közigazgatási reformokat kellett előkészíteni s e reformok révén a jövő fejlődés útját kellett egyengetni; — vagy ha olyan, az alkotmánytan körébe vágó elvi kérdések merültek fel, amelyekre vonatkozólag Conchának meg volt a maga tudományosan megalapozott és munkáiban is jelzett álláspontja. Ezt az álláspontot — lett légyen szó akár a parlamenti kormányrendszer természetéről, akár az obstrukcióról, akár bármiféle más politikai vonatkozású kérdéstről — imponáló nagy tudással, higgadtan s a legnagyobb határozottsággal fejtette ki. De ezt sohasem azzal a céllal tette, hogy a gyakorlati politikában vezető szerephez jusson. Az ő igazi éltető eleme nem a gyakorlati, hanem az elméleti politika volt; s a saját feljegyzései szerint is ez volt a legmélyebben fekvő oka annak, hogy a darabontkormány idejében a neki felajánlott kultuszminiszteri tárcát el nem fogadta. Mi a magyarázata e sajtósági ellentétnek Concha Győző kolozsvári és budapesti szereplése között? Szerintem Concha Erdélyben látta a magyarság élethalálharcát az oláhsággal; nem mehetett el részvétlenül e harc mellett; nem temetkezhetett el könyvei közé; faja iránti izzó szeretete kényszerítette arra, hogy az ő alaptermészetével ellentétbe jutva, gyakorlati politikával is foglalkozzék. Budapesten, a magyarság diadalmas előretörésének a központjában semmiféle ilyen kényszerhelyzet nem volt s ép ezért alaptermészetének megfelelően tisztára családjának, az egyetemnek és az egyetemi ifjúságnak, a Magyar Tu-

dományos Akadémiának s még akkor is, ha a publicisztika terén működött, — még akkor is a tudománynak élt.

De sajtóságos, míg Kolozsvárott aktív politikai szereplése ellenére is osztatlan tisztelettel és szeretettel vették körül, — Budapesten visszavonultsága ellenére is szenvedélyes támadások céltáblájává lett.

Támadták egyrészt a háború történelmi szerepéről vallott felfogása miatt, amellyel az őszirózsás forradalom nagy pacifistáit valósággal felbőszítette; — s támadták a budapesti egyetem életében játszott vezető szerepe miatt. Hogy miért és kik támadták, ez világosan kiténik a zágrábi Novostinak — egy ottani szabadkőmíves boulevard lapnak — a Tuka-per előestéjén írt cikkéből. A Budapestről keltezett s Concha Győző egyik bizalmasától származó cikk úgy állítja Tukát a horvát olvasó közönség elé, mint aki a budapesti egyetemi ifjúság körében a feudális-klerikális irányzat képviselője volt s megállapítja, hogy ezt a keresztény nemzeti renaissance-ot Tuka legfőbb pártfogója, Concha Győző irányította.

Ezen egész 1900-ig visszanyúló támadásoknak s különösen a háború történelmi szerepéről vallott felfogásának kell tulajdonítanunk, hogy a kommunizmus kitörésekor Concha Győzőt nyomban a Markó-utcai kommunista börtönbe hurcolták.

Feleségének elvesztése óta ez volt a második és legnagyobb csapás, amely Concha Győzőre lesújtott. Hiszen ekkor már nemcsak ő maga egyénileg és a családja révén szenvedett, hanem hazája területét is szétdarabolták s azt az ezeréves történelmi fejlődés eredményeképp kialakult alkotmányt és jogrendet is megsemmisítették, amelynek különlegesen magyar jellegét ő hirdette a legnagyobb erővel, ő hirdette, mint valóságos hitvallást. Midőn fogásából elbocsátották s detektívek őrizete alatt lakásában internálták, — a kommunisták börtönéből mindössze egy emléket vitt el magával: azt a letétjegyet, amelyet 250 K-ra becsült aranyórájáért adtak. S ez a letétjegy világít bele Concha Győzőnek a kommunizmus alatt átélt szenvedéseibe. Concha Győző ugyanis addig, míg az ő házi

fogsága tartott, az engedélyezett naponkénti sétáit mindig egy detektív őrizete alatt volt kénytelen megtenni. Hányan akadhattak ilyenkor régi tanítványai, barátai és tisztelői sorában olyanok, akik a vele való találkozáskor elfordították a fejüket, hogy ne kelljen köszönniök; hányan lehettek, akik gúnyosan a szemé közé nevettek; hányan lehettek, akik a kommunista államnak a magasságból lezuhant páriájára megjegyzéseket tettek? Ezekre a kérdésekre Concha Győző letétjegye adja meg a választ, amelyen egy Jászai Marihoz, a Nemzeti Színház nagy tragikájához intézett levelének következő fogalmazványát olvashatjuk:

»Mélyen tisztelt Asszonyom! Felejthetetlen lesz nekem az a spontán meleg kézzszorítás s a kísérő kegyes szavak, amelyekkel engem, a detektív őrizete alatt sétálót oly váratlanul megtisztelt. Mert hisz személyesen nem ismert; csak kísérője figyelmeztette az öreg professzorra. Mindig bámultam a nagy művésznőt, aki úgy megérti és oly remekül ábrázolja az emberi érzelmeket; a tegnapi találkozás megmutatta, amit oly sokszor hallottam, milyen mélyen át is érzi azokat? Az a benső részvét, amely Asszonyom mozdulatából kisugárzott, igaz lelki örömet szerzett mélyen tisztelő hívének, Concha Győzőnek.«

Felejthetetlen volt a nagy tragika meleg kézzszorítása: — felejthetetlenek voltak az ő kísérő kegyes szavai, és felejthetetlen volt a belőlük kiáradó bensőséges részvét az ismeretlen aggastyán iránt azért, mert nagyon sokak részéről vagy mindennek ép az ellenkezőjét, vagy rideg közönyt tapasztalt.

A kommunizmus bukása után Concha Győző mintha valósággal újjá éledt volna. Ő, aki az 1849-i összeomlást követő abszolutizmust is átélte, s párhuzamot tudott vonni az abszolutizmus kora s a kommunizmus utáni korszak között, — az utóbbit találta könnyebben elviselhetőnek, természetesen csakis a Csonkaország magyarsága szempontjából. Hiszen a Csonkaországban, — ha koldusszegények voltunk is, — de szabadok voltunk; és semmiféle idegen hatalom kémjeitől nem tartva, szabadon küzdhattünk nemzetünk jövőjéért. S ő élt is ezzel

a szabadsággal. A 73-ik évét túlhaladott aggastyán majd a választói jog rendeleti úton való szabályozásához szól hozzá s a főrendiház reformjára vonatkozólag tesz javaslatot; majd a multba menekül vissza s Dante állami-ideálját kutatja; majd saját korának problémáival foglalkozva, Anglia alkotmányos válságát, az új nemzetközi jogot s a magyar társadalmat teszi tanulmányozás tárgyává; majd mint bíráló lép fel s Szekfü *Három nemzetdek*-ét kritizálva, a konzervatív és a liberális elvre vonatkozó álláspontját fejté ki. Nagyszabású munkássága közben szinte röpül az idő; s egyszerre csak rászakad az öreg kor tragikumá. Egyik — hozzám intézett — leveleiben szinte feljajdul, miért nem foglalkoznak »*Van-e magyar társadalom*« című tanulmányával? Ha nincs igaza, cáfolják meg; de vitatkozzanak vele, hiszen ő még él, még nem halt meg. S mivel tanításainak igazsága s a személye iránti mélységes tisztelet nem engedte, hogy munkája körül polémia támadjon, — mivel az ő éltető eleme a tudományos eszmékért folytatott küzdelem zaja elcsendesült körülötte, — kifakadt, hogy a nemzetre gyakorolt hatása már megszűnt, s őt már életében elfeledték. Bár csak egy ilyen leveléről van tudomásom, mégis fel kell vetnem azt a kérdést, ki volt a magyarság számára Concha Győző s megszűnt-e, avagy tovább él-e az ő hatása nemzetére?

* * *

Concha Győző munkásságának méltatásánál, abból a megkülönböztetésből kell kiindulnom, amelyet ő maga soha szem elöl nem tévesztett, mert mindig éles határvonalat vont egyrészt a publicisztika, vagyis közirodalom, másrészt a tudomány között.

Az ő saját meghatározása szerint közíróknak, publicistáknak eredetileg azokat nevezték, akik a magánjog művelőivel, a civilistákkal ellentétben, az állammal és ennek közjogával, valamint a nemzetközi joggal foglalkoztak.

A publicisztika azonban csakhamar elvált az állam-

mal foglalkozó tudományoktól. Az állammal ugyanis két cél megvalósítása érdekében lehet foglalkozni; — vagy tisztára elméleti célból azért, hogy az állami élet igazságait felismerjük; — vagy gyakorlati célból, azért, hogy ezeket az igazságokat egy bizonyos nemzet életében s az adott viszonyokhoz alkalmazkodva megvalósítsuk. Az előbbi cél esetében a szó valódi értelmében vett tudományos munkássággal van dolgunk s ennek eredményei gyanánt jöttek létre az állam- és jogbölcselet, a tételes közjog, a közgazdaságtan stb. A második cél esetében a közélet irányításának egy különleges módozatával van dolgunk s ennek eredményeképp jött létre a gyakorlati politikának az az ága, amelyet manapság publicisztikának, közirodalomnak szoktak nevezni. A mai értelemben vett publicisztika tehát nem az, ami valamikor volt, t. i. tudomány, hanem egy olyan, a régi világban ismeretlen művészet, amely cselekvés helyett írói tevékenység útján iparkodik a gyakorlati politika céljait megvalósítani. S épen azért, mert nem cselekedetek útján, hanem az írott szó erejével akar a lelkekre hatni, — s mivel nemcsak eszünkhöz, de szívünkhöz is akar szólni, — fejlettségének magasabb fokán esztétikai formákat ölt magára s az igazi nagy közíró publicista valósággal művésszé lesz.

Részletesen ismertettem Concha Győzőnek a publicisztikáról, a közirodalomról vallott felfogását azért, mert csakis így áll módomban Concha Győző munkásságából azt, ami az ő saját meggyőződése szerint is a publicisztika körébe tartozik, — tudományos munkásságától elkülöníteni s publicisztikai munkásságát a saját maga által kezünkbe adott mértékkel megmérni.

Concha Győző saját meghatározása szerint több mint húszra tehetjük azon dolgozatainak a számát, amelyek az állami és társadalmi élet aktuális kérdéseivel foglalkoznak s következésképp nem a tudomány, hanem a publicisztika körébe tartoznak. Ezt azonban nem azért emelem ki, mintha ezzel az ő munkásságának értékét leszállítani akarnám. Sőt, ellenkezőleg! Concha Győző egyéniségének egyik legszebb és legrokonszenvesebb vonását éppen ab-

ban látom, hogy őt az állam és a társadalom élete nemcsak mint gondolkozót, nemcsak mint tudóst, hanem áldozatra kész munkás felebaráti- és hazaszeretete következtében, mint embert is érdekelte. Oly nagy volt ugyanis benne a munkásságra sarkaló szeretet embertársai s a magyar faj iránt, oly nagy lelkesedés lobogott benne valahányszor a magyarság jövőjének biztosításáról volt szó, hogy szinte elemi kötelességének tartotta az állami és társadalmi élet aktuális kérdéseire hozzászólni s megoldásuk érdekében az ő nagy elméleti ismereteit és életbölcsejét latba vetni. Publicisztikai alkotásain végigtekintve, — legelőször is témáinak sokféleségére s az általa megoldani szándékolt problémák nagyságára kell felhívnom a figyelmet. Concha Győző foglalkozott ugyan olyan kérdésekkel is, amelyek első tekintetre talán nem érdemlik meg egy olyan publicisztának a figyelmét, aki egyúttal nagy állambölcse is. De aki elolvassa pl. a női keresetről írt dolgozatát, csakhamar észreveszi, hogy Concha Győző a forradalmi átalakuláson átment modern társadalomnak egyik legnehezebb problémáját, a keresetre ráutalt nőnek a helyzetét vizsgálja s fejtegetéseiben nemcsak az idevágó irodalom ismerete nyilvánul meg, hanem mély életbölcse is. Pár, látszólag jelentéktelen problémától eltekintve, csupa nagy s nem egyszer azt mondhatnám, sorsdöntően nagy problémával foglalkozik.

Minthogy az ő felfogása szerint az államélet nem öleli fel a társadalom életét a maga teljes egészében, a társadalomnak tehát megvan a maga külön olyan élete, amelyben a nemzeti erőktől lényegesen különböző erők működnek, — problémáit két csoportba, t. i. a társadalmi és az állami élet problémáinak csoportjaiba oszthatjuk.¹ Társadalmi problémákat iparkodik megoldani akkor, midőn a társadalom életének ható erőit, a magyar társadalom betegségeit s egyes rétegeinek jelentőségét, illetve soruk mikénti alakulását vizsgálja. A társadalomban ható szellemi erőkkel foglalkozik azon dolgozataiban, amelyek-

¹ Az utóbbi csoportba tartozó dolgozatait Hegedüs Lóránt méltatja.

ben a keresztény vallásnak a társadalom harcaiban való szerepét, a laikus morál válságát s az angol egyházi viszonyokat tárgyalja. A magyar társadalom betegségeire s orvoslásuk mikéntjére mutat rá, — midőn kikel a jelszavak imádata ellen, midőn hangsúlyozza, hogy a társadalmat, bármennyire osztályokra tagozódik is, — az együvé tartozás, a szolidaritás érzésének kell áthatnia s az egységes állam alapzatául a végső céljaiban is egységes társadalomnak kell szolgálnia. S a magyar társadalom összetételének legkényesebb és legnehezebb problémáival foglalkozik, midőn kimutatja, hogy az ő felfogása szerint zsidókérdés ugyan van, de nem Tisza-Eszlár, nem Egan Ede, nem Bartha Miklós szellemében, nem a vallásos és a lelkében is magyarrá lett zsidóság, hanem a vallástalan és nemzetközi gondolkozású zsidó intellektueller szempontjából. S mivel ezeket világnézeti kérdések választják el a magyarságtól, nyíltan bevallja, hogy az ily értelemben vett zsidókérdést, mint világnézeti kérdést, sem törvényhozói, sem társadalmi úton megoldani nem lehet; — de emberséges keresztény modus vivendit mégis találhatunk s ez abból áll, hogy az emberi és nemzeti létért való harcunkban a keresztény utánozza a zsidónak, ez pedig utánozza a kereszténynek a jó tulajdonságait.

S ugyanily kényes és talán még nehezebb problémát tárgyal akkor, midőn a magyar gentry kialakulását s a megmentésére irányuló kísérleteket tárgyalja.

A gentry elnevezést Angliában 1661 óta, vagyis azóta használják, amióta a hűbértokokra nehezedő honvédelmi kötelezettséget megszüntették. A lovagi intézmény ettől fogva vesztette el létjogosultságát, s ettől fogva nevezik azokat, akiknek lovagi címük van, valamint azokat, akik vagyonuk és jövedelmük nagyságánál fogva velük egyenlő társadalmi helyzetben vannak, — gentlemaneknek, összességüket pedig gentrynek. Minthogy a honvédelmi kötelezettség eltörlése következtében a lovagok összessége, mint jogi értelemben vett rend megszűnt, — gentryről jogi értelemben vett meghatározást adni nem lehet; — a gentrynek a fentebbiekben adott meghatározása tehát nem jogi, ha-

nem szociológiai meghatározás. Egy ilyen társadalmi s nem jogi értelemben vett fogalom nálunk is szükségessé vált; — mert a nemesi előjogok 1848-i megszüntetése következtében a köznemesség, mint jogi értelemben vett rend nálunk is megszűnt, — társadalmilag azonban, mint a magyar társadalomnak a főrendek után következő legelölkelőbb rétege, továbbra is fennmaradt. S mivel sokan voltak soraiban olyanok, akik birtokaikat elvesztették s mint tisztviselők, orvosok, mérnökök voltak kénytelenek megkeresni a kenyerüket, — a magyar társadalomnak a főrendekhez legközelebb álló rétege a 70-es évek elején épúgy felölelte a földbirtokos nemeseken kívül a birtok nélküli nemeseket és a régi értelemben vett honoráciorokat, mint Angliában. Ez a magyarázata, hogy bár a főrendek után következő legelölkelőbb társadalmi réteg nem teljesen ugyanazon elemekből tevődött össze mint Angliában, — ezt a réteget nálunk is gentrynek kezdték nevezni. A nálunk és Angliában gentrynek nevezett társadalmi réteg a XIX. század 70-es éveiben a külföldön és nálunk egyaránt válságos helyzetbe került s a földbirtok egy része a külföldön és nálunk is zsidókéze jutott. Csakhamar kialakult tehát egy, a gentry megmentésére irányuló agrármozgalom, amelynek Németországban Meyer Rudolf és Vogelsang Károly voltak a főharcosai. Ez az agrármozgalom hozzánk is átcapott s a nemesi birtok italmérési jogának megváltását, az örökjog-reformját, a középbirtokokból hitbizományok alakítását, a reálhitel fejlesztését stb. tűzte ki céljául. E mozgalomnak heves ellenzői támadtak, akik antiszemitizmust, klerikális és feudális irányzatot véltek benne felfedezni s részint ezért ítélték el, részint pedig azért, mert az agrármozgalom valamennyi eszméjét Meyertől és Vogelsangtól átvett idegen eszmének tartották. Beksics Gusztáv, Berzeviczy Albert és Láng Lajos egyaránt helytelenítették az agrármozgalomnak a szabadelvűséggel össze nem egyeztethető törekvéseit. S ezt a helytelenítést nem volt képes ellensúlyozni sem Zsögöd, aki a középosztályt az ági öröklés útján, sem Tisza István, aki az első szülöttségi hitbi-

zomány útján akarta megmenteni. A magyar törvényhozást sokkal inkább érdekelték a meddő közjogi kérdések, a vármegyék reformja s az egyházpolitikai viták, mint a társadalomnak a rendezése, amely pedig egyedüli biztos alapja az egész állami életnek. E sivár meddőség közepette történt, hogy egy dúsgazdag és nagyműveltségű magyar mágnás, gróf Pálffy János 1907. nov. 14-én vöröskői várát és a hozzátartozó uradalmat végrendeletében középiskolai tanárok részére üdülőhelyül hagyta s a középosztály gyermekei részére ösztöndíjak és külföldi tanulmányúti segélyek létesítése céljából két, összesen közel tíz millió koronás alapítvány létesítését rendelte el. Gróf Pálffy Jánosnak ez a páratlanul nagyszabású elhatározása, amely mai pénzben több mint 15 millió pengőt szánt a középosztály támogatására, — indította Concha Győzőt a gentryről szóló tanulmánya megírására. Tanulmányának legnagyobb gondolata, hogy, t. i. az államot csak akkor tehetjük nagygyá, gazdaggá és hatalmassá, ha nagygyá és hatalmassá tettük a társadalmat, — örök igazság marad. De mivel Concha Győző ezt a gondolatot elsősorban a gentryre alkalmazva akarta megvalósítani, — sok és heves támadásban volt része. Elismerték, hogy a gentryről szóló tanulmány Concha Győzőnek értékesebb és alaposabb írásai közé tartozik; — de nem láttak benne mást, mint a gentry dithyrambusát, szerzőjében pedig nem láttak mást, mint az uralkodó osztályok csodálatosan buzgó tudósát, a nagy igazolót, aki előkelő tudományos köntösben megjelenő — s nem kis tehetségre és nagy irodalmi jártasságra valló írásaiban és egyetemi előadásaiban energikus védelmezője a jelen való állapotoknak. S midőn egyik kritikusa azt olvassa Concha munkájában, hogy a gentry a lovagi intézménynek modern alakja, — megjelenik Concha bírálójának lelki szemei előtt az egész magyar közigazgatás nagyszerű gentryápoló rendszere; — egy dohos levegőjű szolgabírói hivatal s benne az elmaradt, durva, a közigazgatási jog- és a magyar helyesírás elemeivel küszködő főszolgabíró úr, a népgyűléseket be-

tiltó, paraszterő kisisten, mint a gentrynek legjellegzetesebb típusa.

Az olyan tragédia, amelynek egy egész nemzet a hőse, — ezer- és ezerféleképp érezteti a hatását. S a magyarság tragédiájában éreztette olyanformán is, hogy a gr. Pálffy János végrendelete nyomán a gentry körül támadt egész vita csakhamar tárgytalanná vált; — Vöröskövárát a magyar állam feldarabolása, gr. Pálffy János páratlanul nagyszabású alapítványait a pénz értékének leomlása következtében elvesztettük.

Nem maradt ránk semmi más, mint gróf Pálffy Jánosnak és Concha Győzőnek az a közös gondolata, hogy ha meg akarjuk menteni, avagy nagygyá akarjuk tenni az államot, — akkor előbb a társadalmat mentsük meg s ennek a testi, lelki és gazdasági jólétét emeljük a lehető legmagasabb színvonalra.

A világháború negyedik hónapjában írta meg Concha Győző Machiavelli feltámadása című cikkét. Machiavellismust lát abban, hogy Szerbia, akit védtünk, akit a török hódoltságból kiszabadulni segítettünk, akit Szlivnicánál az eltiprástól megmentettünk, — túrte, sőt *támogatta* azt az összeesküvést, amely a délszláv részeket tőlünk elszakítani akarta s ebből a célból trónörökösünket hitvesével együtt meggyilkoltatta. S Machiavellismust lát abban is, hogy Európa három vezető nemzete Szerbia védelmére kelve, bennünket a háborúba belekényszerített. S újból kifejti azt a sokat támadott álláspontját, hogy a háború válhatatlanul hozzátartozik a nemzetek életéhez egyszerűen azért, mert a nemzetek nem a szellem éteri világában, hanem a földön élnek; s bármennyire elemi kötelesség, hogy a háborút elkerülni iparkodjunk, — ha egyszer ránk kényszerítették, akkor végig kell harcolnunk a küzdelmet; s ebben a küzdelemben nem bestialitást kell látnunk, — hiszen a bestia önfeláldozásra nem képes, — hanem a nemzet akaratának legmagasabb rendű megnyilatkozását. Hiszen az emberiségnek e szívfacsaró, velőig ható, szenvedéssel teljes nagy küzdelmeiben fakadnak a lelki erők legnemesebb virágai: a halálmegvetés; — az áldozatkész-

ség, az önzetlenség legnagyobb foka azoknál, akik a tűzben vannak, — az egymásért élés, a tűrés, a szenvedés, a lemondás az otthonmaradottaknál s a tiszta politikai erkölcs győzelmébe vetett törhetetlen hit mindannyiunknál.

Az a rettenetes csalódás, amely a világháború elvesztésével Concha Győzöt s vele együtt az egész nemzetet érte, — teszi indokolttá, hogy Concha Győző publicisztikai munkásságának jellemzését az ő legelső publicisztikai dolgozatának ismertetésével zárjam le. Ez a dolgozat 1890-ben az aradi vértanúk albumában jelent meg s »*A magyar faj hegemoniájá*«-ról szól. Írója maga elé képzelve az október 6-i kivégzések borzalmas jelenetét, — a kérdések egész sorozatát veti fel. Azok a bitófák, amelyeken kiszenvetettek, — »támasztó oszlopai voltak-e az emberiségnek?« »Nem az emberiség útjában álló akadály volt-e az a nemzet, amelyért meghaltatok?« »Nem az emberiség fensőbb céljai ellenére oltódott-e ki életetek?« »Nem voltak-e rajongók, akiket összetörték az európai világ történetének a kerekerei?« »Az egyéni morál ítélőszéke előtt halálotok a honfihűség dicső áldozata volt; — de vajjon az emberi nemre van-e más jelentősége is, mint az, hogy ennek az erénynek egy újabb magasztos példáját hagyjátok az utókorra?« S e kérdésekre válaszolva megállapítja, hogy az aradi vértanúknak, — mint világtörténelmi tényezőknek az értéke a magyar faj értékével, fölényének és uralkodásának a jogosult voltával áll vagy bukik. Párhuzamot von tehát a magyar faj s a nemzetségek között s arra az eredményre jut, hogy a magyar faj hegemoniája nem egy fajnak, hanem az egész művelt emberiségnek az érdekében áll.

S ezt a tételét — mintha csak előre látta volna a megszállott területek magyarságának tragikus sorsát, — az emberiségre nézve értékesebb fajok hegemoniájának a jellemzésével igazolja. Míg ugyanis az emberiségre nézve kevésbé értékes fajok hegemoniája abban nyilvánul meg, hogy az uralmuknak alávetett más fajú népeket megsemmisíteni iparkodnak, — addig az emberiségre értékesebb fajok a nekik alárendelt egyéb fajokat illetőleg csak, a

politikai hatalmat tartják fenn a maguk számára; — az emberi és az egyéni jogokat ellenben tiszteletben tartják; s az egyházban és az iskolában a közgazdasági élet és az irodalom terén mindenkit szabadon engednek érvényesülni. »A magyar faj hegemoniája« című tanulmány olvasóját különösen két nagy igazság ragadja meg. Akár vértanúkról, akár államférfiakról legyen szó, — az állami közélet tényezőinek nagysága a világtörténelem szempontjából mindig relatív; — a kis nemzeteknek tudás és karakter szempontjából még oly nagy államférfiai is eltörpülnek a világtörténelem színpadján a nagy nemzetek államférfiai mellett. A nemzetek értéke, a nemzetek nagysága azonban nem tagjaik számától, hanem kultúrájuk értékétől s több nemzetiségből álló államokban, — az alávétett fajok kultúrájának a megbecsülésétől függ.

Concha Győzött, mint közíró, publicistát problémáinak nagysága, gondolatainak mélysége, s a kidolgozásukban megnyilvánuló művészet teszik nagygyá s emlékétt a magyar publicisztika történetében felejthetlenné.

* * *

Concha Győző tudományos munkásságát ugyanaz a sokoldalúság jellemzi, mint amely az ő publicisztikai munkásságát jellemezte. Ezért kell az ő tudományos dolgozatait a szerint, amint másoknak a munkásságával foglalkozik, — vagy pedig a saját tudományos kutatásainak eredményeit tárja elénk, — két csoportba osztanom. Az első csoportba tartoznak a publicisztika és a közjog irodalomtörténetét érdeklő dolgozatai, akadémiai emlékszédei és jelentései, valamint bírálatai.

A második csoport két alcsoportra válik szét, s az egyikbe a tételes alkotmányjog és a közigazgatási jog, a másikba pedig az állambölcsélet és a közigazgatástan körébe vágó dolgozatai tartoznak.

A magyar publicisztika történetét két kisebb dolgozata és egy nagyobb tanulmánya érdekli, t. i. a »Vexatio dat intellectum« s »Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén« című dolgozatai, — valamint »Eötvös és Montalembert barátságáról« írt nagyszabású

munkája. Mivel az első két dolgozat eredményeit »A 90-es évek reformeszméi és előzményeik« című nagyobb tanulmányába is felvette, — az Eötvös és Montalambert barátságáról szóló tanulmányt pedig tagtársam, Hegedüs Lóránt fogja méltatni, — én csak két irodalomtörténeti tárgyú munkájáról emlékezem meg. Ezek közül a Szabó Béla közjogi munkásságát méltató tanulmány s az Akadémia ügyrendje értelmében elkészített önéletrajz világítanak rá arra, hogy Concha Győző miért írt öt irodalomtörténelmi tárgyú dolgozatot, miért vállalkozott négy emlékbeszéd megtartására, miért bírálta meg 34 írónak a munkáját s a Magyar Tudományos Akadémia részére írt előadói jelentéseit is figyelembevéve, miért foglalkozott közel félszáz dolgozatban oly behatóan a mások tudományos munkásságával? Concha Győző teljesen tisztában volt azzal, hogy a bírálatok írására fordított munkáinak mi az óriási hátránya? Mivel szerinte a legjobb bírálat az volna, ha a bíráló az általa megkritizált munka helyett egy jobb munkát írna, ez azonban nagyon sok okból lehetetlen, — a bírálói tevékenység szerinte mindig egy bizonyos *meddőséggel* jár. Concha azonban e meddőséget tudva is behatóan foglalkozott a mások munkáinak méltatásával és bírálatával azért, — mert az ő felfogása szerint rendszeres kritikai tevékenység hiányában tudományról beszélni sem lehet. Szerinte ugyanis ha a saját szellemi glóbusunk minden pontját gondosan nyilván nem tartjuk, ha elődeinknek s egymásnak a munkáit továbbhaladásunkban fel nem használjuk, ha a mások munkáiba becsúszott tévedéseket illő kritikával el nem távolítjuk, ha a külföld kérésézetű tudományos eredményein is kapva kapunk, a magyar tudomány alkotásait **ellenben** figyelmen kívül hagyjuk, — akkor egymástól elszigetelten élő tudósaink ugyan lehetnek, de tudományról s ami még fontosabb, magyar tudományról beszélni sem lehet.¹ A méltatás és a kritika szükségességéről vallott meggyőződése vitte rá Concha Győzőt egyrészt arra, hogy a magyar publicisztika és a ma-

¹ „Szabó Béla elfeledett közjogásunk“ c. ért. 70. old.

gyar közjog multját kutassa, másrészt a saját szavai szerint arra, hogy a korabeli magyar szellemi glóbus minden olyan pontját, amely az ő szaktudományával a legtávolabbról is összefüggött, — gondosan nyilvántartsa és megvilágítsa.

Hónapokat töltött el a Nemzeti Múzeumban, hogy összegyűjtse és feldolgozza azt a közel 300 pamflétet, amely nálunk 1790. táján a francia forradalom hatása alatt megjelent. Maga is elismerte, hogy ezek közt sok volt a teljesen értéktelen alkotás; sőt — mivel a felvilágosodás éle a katolikus egyház ellen irányult, — sok volt az olyan röpirat, amelyeknek sekélységét és ürességét csak bárdolatlan nyersségük és ízléstelenségük, ripók modoruk s az a megvetés és gúny multa felül, amellyel a katolicizmust ostromolták. S Concha mégis feldolgozta e röpirati anyagot, valamint a cáfolásuk céljából kiadott ellenröpiratokat. Miért? Mert »komolyabb háttérük van, mert csak egyik szemét alkotják annak a láncolatnak, amelynek végén a rendi viszonyokban való hit megingása s ezzel együtt egy más alapú társadalom első homályos képe válik ki«.

A röpiratok ugyanis nemcsak az egyház, hanem az egész rendi társadalom ellen irányultak s a sok salak közt több értékes alkotást is találhatunk. S ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor kiderül, hogy a XIX. század harmincas éveinek reformmozgalmai semmiféle olyan új eszmét nem hoztak felszínre, ami már ezen röpiratokban is fel ne tűnt volna; sőt a XIX. század harmincas éveinek reformeszméi el sem érik az 1790 körüli éveknek az irodalomban megnyilvánuló szellemét se bőségre, se mélységre nézve. Ez utóbbi állításának igazolása érdekében behatóan ismerteti a reformeszméket tárgyaló nagyobb szabású röpiratokat, amelyeknek szerzői közül a legfényesebb írónak gr. Batthyány Alajost, legszenvedélyesebbnek Laczkovics Jánost, legmélyebbnek Hajnóczy Józsefet, legérdekesebbnek az »Igaz hazafi« című röpirat névtelen szerzőjét s leginkább a külföldi szellem hatása alatt állónak Martinovics Ignácot találta. Ezen öt írónak remekül megrajzolt arcképe után, —

az ú. n. angolos irány képviselőinek, t. i. Barits Adalbertnek és Aranka Györgynek a munkáit jellemzi s a munkáikról írt bírálatában ő jár mint úttörő azoknak az élén, akik az angol-magyar alkotmány és önkormányzat rokonságát tagadják; s ép ezért a magyar rendi önkormányzatot és az angol klasszikus selfgovernmentet csak abból a célból engedik összehasonlítani, hogy az eltérésekre annál élesebben rámutathassanak.

Concha Győző emlékbeszédei, akadémiai előadói jelentései és bírálatai szellemi glóbusunk minden pontjára rá akarván világítani, — csodálatos sokoldalúságról tesznek tanúságot. Concha Győző nemcsak a publicisztikára s a jog- és állambölcseletre terjeszti, ki az ő méltató és bíráló tevékenységét, midőn br. Eötvös Józsefnek, Vázsonyi Vilmosnak, Réz Mihálynak, Pulszky Ágostonnak, Kuncz Ignácnak, Dell'Adami Rezsőnek nagyon különböző értékű munkáit ismerteti s magasztaló, elismerő vagy lesújtó kritikát gyakorol felettük; — hanem kiterjeszti ezt a kritikai munkásságot a hozzá még elég közel álló szociológiára is, midőn Kuncz Jenő, Dobranszky Péter, Király Péter és Jászi Oszkár műveit, s kiterjeszti a már jóval távolabb álló alkotmányjogra és közigazgatási jogra is, midőn Korbuly Imre, Kmetty Károly, Nagy Ernő, Polner Ödön, Grünwald Béla, Gruber Lajos, Nagy Olivér s több más közjogásznunk munkáit teszi kritika tárgyává. De ezekből az adatokból még korántsem ítélnéjük meg Concha Győző sokoldalúságát. Hiszen Concha Győző emlékbeszédet tartott a polyhistor Brassai Sámuel s a politikus Pulszky Ferenc felett; — s megbírálna Huttkay Lipótnak Mikes törökországi levelei, Baranyainak Buddha és Krisztus, Márffy Mantuanonak. Ködkép és valóság a Balkánon, Balogh Ernőnek A magyar kultúra és a nemzetiségek, Gaál Jenőnek, a nagy közgazdásznak Széchenyi István, Szekfü Gyulának, a *histoire contemporaine* művelőjének Három nemzedék, egy hanyatló kor története s Bodnár Zsigmondnak Szellemi haladásunk törvénye című munkáit; — s ezzel sem elégedve meg, kiterjesztette az ő bíráló munkásságát olyan külföldi írókra is, akik a magyar tudo-

mány fejlődésére hatást gyakoroltak, vagy akikre a magyar tudomány figyelmét felhívni jónak látta. Emlékbeszédet mondott Gneist Rudolf felett; — s méltatta Stein Lőrincnek, Bähr Ottónak az államtudományok körébe tartozó, — s Chlumetzkynek az államtudományoktól teljesen távol álló munkáit. E sokoldalúságnak természetesen hátrányai is voltak. Hogy csak egy példát hozzak fel, — egyik legkiválóbb emlékbeszédének szembeötlő nagy fogyatkozása, hogy Pulszky Ferenc nagyszabású portréjából az archaeológusnak a szakszerű méltatása természetesen hiányzik. De viszont a tárgytól még oly távol álló írók feletti kritikáját is meg tudta indokolni, s az ilyen bírálatokban is nagy irodalmi tájékozottságról, hatalmas vitatkozó készségről s nagy tudásról és bölcseségről tesz tanúságot. Hogy azt a bírálatot emeljem ki, — amelynek tárgya az ő szaktárgytól talán legtávolabb állott, — Bodnár Zsigmondnak, az irodalomtörténésznek Szellemi haladásunk törvényéről írt munkáját pl. azért bírálta meg, mert ez a törvény, Bodnár saját állítása szerint, egyetemes érvényű törvény s következésképp Concha Győző kutatásainak tárgyaira, az államra és a társadalomra is kiterjed. S jellemző, ahogy a Bodnár-féle törvény tarthatatlan voltát kimutatja. Mi a Bodnár-féle felfedezés lényege? Az, hogy az emberiség szellemi fejlődése ritmikus folyamat: az új eszme mindig ideális; — harca a megvalósulásért ideálreális, mert a való étellel való megalkuvást tételez fel; — s a megalkuvást szükségképpen a realizmus követi. Midőn a realizmus reakcióba csap át, a káros hatást csak egy újabb eszmének a felvetésével lehet ellensúlyozni s erre újból kezdetét veszi, hogy soha véget ne érjen az idealizmus, az ideálrealizmus és a realizmus váltakozása. Concha kimutatja, hogy Bodnár e törvényében semmiféle új vagy eredeti gondolat nincs. Hiszen vegyük a történelmi felfogásnak Kanttól elítélt irányait: az abderitaságot, amely a fennállóhoz ragaszkodik, — a chiliasmust, amely az örök haladást követeli s a terrorizmust, amely eszméit erőszakkal is megvalósítja. Mik ezek, ha nem Bodnár realizmusa, idealizmusa és ideálrealiz-

musa? S Condorcet marche de raisonja, Krausz thesisének, antithesisének és synthesisének ritmusa, — Comte görbe vonala s Gioberti csigavonala, amelyekkel e különböző írók a szellemi haladást szemléltetni akarják, Bodnárénál sokkal mélyebb tartalmú megokolással ugyancsak a szellemi haladás törvényét fejezik ki. Bodnár törvénye költői ábránd, alkalmazása pedig a közélet máról-holnapra változó eseményeire kételyt támaszt egész vállalkozásának komolysága iránt.

S ugyanilyen szellemben a tudományos irodalmat ugyanily szuverén módon felhasználva álláspontjának igazolására, — írja meg Concha Győző többi bírálatait és méltatásait, valamint emlékbeszédeit is. De természetesen az a nagy tudás, amelyet bírázataiból kiolvashatunk, — annál feleslegesebb erőfeszítésnek tűnik fel, mennél kisebb jelentőségű írókra pazarolja kincseit, s annál magasabbra emeli kritikáinak értékét, mennél nagyobb szabású s az ő szakmájához mennél közelebb álló írókat tanulmányoz.

* * *

E sokoldalú és nagyszabású bíráló tevékenység volt Concha Győző legfőbb szellemi gyönyörűsége, de egyúttal a legtöbb kellemetlenség, összeütközés és fájdalmas emlék forrása is. Ez a magyarázata annak, hogy Concha Győző ránk maradt önéletrajzában egyéb tudományos munkásságát alig érinti; — bírázataival azonban s a hozzájuk fűződő fájdalmas emlékekkel behatóan foglalkozik. E fájdalmas emlékü bírálatok közül kettőt ismertetek s ezek közül az egyik Gaál Jenő, a másik Nagy Ernő tudományos munkásságára vonatkozik.

A Magyar Tudományos Akadémia Gaál Jenőnek Széchenyiről írt nagy munkáját Concha Győző kritikájának hatása alatt nem eredeti terjedelmében, hanem megcsonkítva tette közzé s a kihagyott 180 oldalnyi szöveg a szerző kiadásában külön jelent meg. A munkának ezt a megcsonkítását rendkívül sok izgalom előzte meg, de Concha Győző a nagybeteg író családjának kérelmére

sem tudott olyasmit tenni, ami meggyőződéssel ellenkezett; — nem tudta megadni az imprimaturt a munka teljes egészére; — s bevárva Gaál Jenő felgyógyulását, az Akadémia által kiküldött bizottság elé terjesztette jelentését. E jelentésből kitűnőleg Gaál Jenő munkájának Concha szerint egy teljesen elfogadhatatlan tétel volt, mintegy a csattanója. E tétel szerint Széchenyi nagyságát abban kell keresni, mennyivel megelőzte Darwint s mennyivel korábban alkalmazta a létért való küzdelemnek a természeti világban érvényesülő elvét az ember erkölcsi világára? Concha Győző kimutatta, hogy ez a tétel a mélyen vallásos Széchenyi egész gondolatvilágával a legélesebb ellentétben áll, s mivel a darvinizmusról szóló fejtegetések gróf Széchenyi Istvánt, a Magyar Tudományos Akadémia alapítóját a valóságnak meg nem felelő színben tüntetnék fel, még pedig egy olyan munkában, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia ad ki, — javasolta e fejtegetések elhagyását. A kiküldött bizottság Concha Győző álláspontját egyhangúlag elfogadta.

Fájdalmas volt Concha Győzőre nézve ez a kritika azért, mert Gaál Jenőt, mint tudóst igen nagyra becsülte s vele a legjobb viszonyban volt.

De ugyanily nagyra becsülte Concha Győző Nagy Ernőt is s mégis kötelességének tartotta, hogy Nagy Ernőnek a Magyar Tudományos Akadémia tagjává leendő megválasztását három ízben megakadályozza azon a címen, hogy közjoga az akadémiai babért nem érdemli meg.

A magyar közjogászoknak, sőt a külföldieknek is az volt Nagy Ernő idejében a legnagyobb fogyatkozásuk, hogy munkáik valósággal telítve voltak a tételes közjogba bele nem tartozó olyan fejtegetésekkel, amelyek a jogszabályok alkotásának okait és céljait kutatták, megfestették a történelmi háttérét, párhuzamot vontak a saját államuk és egyéb államok alkotmánya között stb. Ezzel az ú. n. publicisztikai módszerrel egy volt kereskedelmi jogász, Laband szakított, aki közjogában is az érvényben levő jogszabályok dogmatikus kifejtésére fektette a súlyt, épúgy, amint ezt a magánjogászok a magánjogban tették;

— s ezzel megalapította a modern közjogot s meghonosította az államtudományok terén is a publicisztikai, vagy másképp államtudományi módszer ellentétét, az ú. n. jogtudományi módszert. Laband munkája korszakot alkotott nemcsak Németországban, hanem az egész világ közjogi irodalmában. Ennek a világszerte elterjedt irányzatnak a hatása alá került Nagy Ernő, midőn magyar közjogát megírta. Valamint Laband a világirodalomban, ugyanúgy Nagy Ernő munkája nálunk is egy új korszakot nyitott meg a magyar közjog irodalmában. De mivel Nagy Ernő nem ismerte oly alaposan a mi történelmi alkotmányunk szellemét, mint Concha Győző, — Nagy Ernő közjoga a magyar alkotmányjog történelmi jellegét érzékeltetni, — egyes jogintézményeinek különlegesen magyar jellemvonásait feltüntetni nem tudta s a kezdet nehézségeivel küzdve, több kérdés tárgyalásánál tévedett. Concha Győző volt az, aki e hibákra rámutatott; — s ki kell emelnem, hogy az a viszonzó, amelyben Nagy Ernőnek válaszolva, — álláspontját kifejtette, — a magyar kritikai irodalomnak mindenkor egyik legfőbb büszkesége lesz.

De bármily nagyra értékeljem Concha Győző Közjog és magyar közjog címen közzétett viszonzólevelét, valamint br. Eötvös József állambölcselete és a külföldi Kritika című tanulmányát, — szerintem Concha Győző mint kritikus abban a bírálatában jutott el a tetőpontra, amelyet Pulszky Ágostonnak »A jog- és állambölcselet alaptanai« című munkájáról írt. Bírálatát egy, a jogbölcselet legújabbkori történetét vázoló s rendkívül értékes tanulmánnyal alapozza meg.

Concha Győző szerint a XVIII. századnak s a XIX. század első felének egetverő idealizmusa az egész külvilágot az emberi öntudat alkotása gyanánt tüntette fel. Ez az elvont alanyi idealizmus Franciaországban tört a legkérdelhetetlenebb következetességgel valósulásra a nagy forradalomban s annak befejezésében a napoleoni korban. Következménye az a hit volt, hogy az európai emberiség egy egységes egészet alkot, az emberi jogok pedig örökérvényűek.

A XIX. század folyamán a nemzeti különállás gondolata mind erősebb lett; — s következésképp mind többen és többen helyezkedtek arra az álláspontra, hogy az európai emberiség egysége üres fantom, az emberi jogok örök-érvényűsége pedig mese és nem valóság. Szakítottak tehát az elvont alanyi idealizmussal, amely a dolgok lényegét kutatta s megelégedtek a tényeknek s ezek alapján a tünemények láncolatának a felderítésével.

Az új irányzat a társadalmi tünemények tanában is az exakt természettudományi módszert alkalmazta s egy új tudománynak, Comte Ágoston társadalmi természettanának vetette meg az alapját. De bármennyire a tényekből indult ki, Comte az ő csodálatosan nagy hatását Concha Győző szerint mégis annak köszönheti, ami ellen állandóan küzdött, t. i. a társadalomtanában megnyilvánuló idealizmusnak. Hiszen a legnagyobb hatást munkája dinamikus részében, vagyis a történetbölcseletben érte el, még pedig azzal, hogy az emberiséget fejlődésének valamennyi századán át egy és ugyanazon személynek tüntette fel, sorsának alakulását rajongó áhítattal kísérte s a szociológia legfőbb feladatát az emberiség bajainak orvoslásában látta. Concha Győző szerint mindez tapasztalással nem igazolható pusztá feltevés, egy nagy gondolkozónak a fenséges idealizmusa volt. Comte idealizmusa csak azért nem ötlött szembe, mert eltakarta a természettudományi phraseologia s a Comte munkáiból kiáradó világosság és érthetőség. A kornak a pozitivitás iránti szükségletét Comte után első sorban és legfőképpen Herbert Spencer érezte át és elégítette ki a legnagyobb mértékben. Az ő társadalmi természettana csak része volt egy olyan az egész mindenséget felölelő nagy gondolatépületnek, amelyhez hasonló angol gondolkozó előtte még soha létre nem hozott. Concha Győző Spencer eredetiségét abban látja, hogy az egész mindenségnek s ezen belül az emberiségnek a tüneményeit is ugyanazon egy végső elvre, az erőfenn-tartás elvére vezeti vissza. Szerinte ugyanis minden lét anyagból és mozgásból áll; a mozgást mindig az erő idézi elő; — ez pedig elpusztíthatatlan s csak más formát ölt változásaiban. Az emberi világ tüneményei tehát alapjuk-

ban véve ép úgy mechanikusak, mint a csillagok világának tüneményei, de ennél sokkal bonyolultabbak; a szociológia végeredményben szintén természettan s az egész mindenségen áthúzódó fejlődésnek, az evolúciónak a törvénye a társadalom életében is érvényesül.

A társadalom ennek következtében Herbert Spencer felfogása szerint nem tervszerűen és tudatosan, hanem — az emberi számításnak az értelemnek nagyon kis szerepet hagyva, — önmechanismusa, az öntudatlan szokás útján fejlődik tovább. Ezért kell, hogy a fejlett társaságokban is az állami be nem avatkozás elve érvényesüljön; sőt mennél fejlettebb lesz a társadalom, s mennél nagyobb lesz az önként beálló összhang a társadalom alkotó elemei között, — az állam kényszerű beavatkozása annál feleslegesebbé válik. Concha Győző szerint a szerves evolúció gondolata vitte rá Spencert arra, hogy a szociológia legfőbb feladatát ne a mai társadalom gazdasági, erkölcsi és kormányzati jelenségeinek a kutatásában lássa, hanem abban, hogy kimutassa a társadalmi organizmus keletkezését. Ezért foglalkozik Spencer oly behatóan a kezdetleges népek életének vallási, családi, jogi, gazdasági és erkölcsi viszonyainak tanulmányozásával, s ezért tűnik fel az ő szociológiája a kezdetleges népek néprajzának, néplélektannak.

Concha Győző szerint Spencer szociológiája rendkívül nagy hatást gyakorolt az angolok gondolkozására s egy külön iskolának a kialakulására vezetett.

De ugyancsak nagy hatást gyakorolt a pozitívizmus Franciaországra is, ahol Littré hatása alatt, — Olaszországra, ahol Villari, Trezza, Guarini de Vitri, Lombroso és Ferri hatása alatt, — Oroszországra és Amerikára, ahol Weyrouboff, Roberty és Carey hatása alatt jöttek létre különböző pozitívista iskolák. Concha Győző szerint a pozitívizmust illetőleg legtartózkodóbban még a németek viselkedtek, akiknél csak »az örökké elégedetlen Düring« s »a szellemi szaporaság egy nemében szenvedő Gumplovic« álltak határozottan a külföldi pozitívizmus oldalára.

A pozitívizmus tehát világszerte elterjedt szellemi

áramlattá növekedett s természetesen hozzánk is eljutott. Eleinte csak Kállay Béni és Halász Imre fordításainak az előszavaiban; s Pauler Gyulának a pozitívizmus pápáját, Comte Ágostont méltató cikkeiben látjuk feltűnni a pozitív gondolkozás nyomait. Később már a pozitívizmus hatása alatt önálló munkák jönnek létre Láczy Gyula, Beöthy Leó, Böhm Károly tollából s közülök emelkedik ki az, aki a pozitívizmust a jog- és állambölcelet terén a külföldieknél egyetemesebben és a nem pozitív gondolkozás kritikus felhasználásával törekszik megalapozni, t. i. Pulszky Ágoston.

Előre bocsátottam Concha Győzőnek e fejtegetéseit azért, mert kitűnik belőlük Conchának, mint kritikusnak legjellemzőbb tulajdonsága. Concha Győző oly alaposan áttanulmányozta a megbírált író tanulmányának tárgyát, hogy szinte azt érezzük, talán jobb lett volna, ha Concha nem kritikát ír, hanem a jog- és állambölcelet alaptanait Pulszky helyett ő maga fejti ki. Természetes tehát, hogy kritikája rendkívül mélyen járó és alapos volt. De minket nem Pulszky Ágostonnak a méltatása, mint inkább az érdekel, miben tér el Concha Győző gondolkozása ezen bírálatából kitűnőleg Pulszkyétól s egyáltalán a pozitívizmustól? Concha Győzőt Pulszky Ágostonhoz a kora ifjúságukban keletkezett és a sírig tartó barátság fűzte; s a világfelfogásban soha meg nem szűnő ellentét választotta el tőle. Ez a világnézeti ellentét kiterjedt Pulszky és vele együtt a pozitivisták módszerére, a szerves evolúciónak Pulszky által is hirdetett gondolatára s az ezek útján elért következtetésekre, vagyis Pulszky munkája egy részének a tartalmára is.

Concha Győző szerint az ember csak azért tudja a természetet az érzéki tapasztalás útján megérteni, mert egy a természeti világnál magasabbrendű világhoz, a szellem világhoz tartozik. A pozitívizmus módszerét tehát azért nem lehet elfogadni, mert azt kívánja az embertől, hogy a saját szellemi világának törvényeit kutatva, szálljon lejjebb s a merőben érzéki, vagy lagalább is az exakt bizonyosságú tapasztalásra támaszkodjék. Ez azonban le-

hetetlen, mert szellemi tüneményekre érzéki tényeket mértékül nem alkalmazhatunk. S ép ezért azok, akik mint Pulszky és a pozitivisták, — a szellemet önálló ténynek el nem ismerik, — szellemi mivoltát és alkotásait sem lesznek képesek megmagyarázni. Az ember ugyanis csak kezdetben él a természettel békében, mint annak egyszerű része; művelődése folyamán — amely nem más, mint elszakadás a természettől, — küzd vele; s végül kisebb-nagyobb győzelmek után elválik a természettől. Ezt látjuk, ezt tapasztaljuk. De megmagyarázni csak akkor tudjuk, ha a szellemet az ő teremtő erejével feltételezzük.

Valamint Pulszkynak és a pozitivistáknak a módszerét, ugyanúgy nem fogadja el Concha Győző a szerves evolúcióra vonatkozó álláspontjukat sem. Mert ha a szerves evolúció azt jelenti, hogy az egyneműeknek okvetlenül külön-neműekre kell szétválniok, akkor a külön-neműekből kiváló egyneműeknek is újra külön-neműekre kell válniok és semmiféleképen sem lehet belátni, hogyan és miért jut e folyamat az egyensúly állapotába, s hogyan és miért semmisülnek meg azok az erők, amelyeknek megsemmisíthetetlenységét tartja Spencer a legfőbb, a legbizonyosabb ténynek?

Ami végül Pulszky kutatásainak az eredményét illeti, Concha Győző ezeknek nagyrészt elfogadja, bár semmiképen sem bírja belátni, hogy ezen eredményekhez csakis a Pulszky által választott úton, a pozitívizmus útján lehetne eljutni.

De sem a módszert, sem az eredményt nem tudja elfogadni több rendkívül fontos kérdést illetően.

Pulszky szerint a társadalom egy uralkodó és több alárendelt társadalomból áll. Concha Győző szerint ez helytelen; a társadalom ugyanazon egy államon belül mindig egységes, s ép ezért, ha tovább tagozódik, akkor nem alsóbbrendű társadalmak, hanem osztályok és rendek jönnek létre.

Pulszky szerint vallási társadalom is van. Concha szerint a vallás szentesítheti, fenntarthatja, módosíthatja és szétbonthatja a társadalmakat; megindíthatja keletke-

zésüket; ideált nyujthat, amelyet a társadalom megvalósítani iparkodik; de társadalmat nem alkothat, egyszerűen azért, mert a társadalom ellentétes érdekei s a köztük végbemenő küzdelem a vallást közvetlenül nem érdeklik, mert a vallás az érdekek harcán túl emelkedik.

Pulszky szerint az állam nem más, mint az öntudatra és külső hatalomra jutott azon társadalmi érdek, mely elég erős minden más érdeknek parancsolni; az állam a társadalom hatalmi szervezete. Concha Győző szerint ezt a meghatározást lehetetlen elfogadni, mert imperatív mandátumok által megkötött követi rendszert von maga után s mint ilyen kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a népképviseleti alkotmánnyal s a királyság és a képviseleti köztársaság intézményeivel. Az állam Concha szerint nem azonos a társadalommal, az állam a társadalom mellett, mint teljesen önálló erőforrás működik.

S végül Pulszky Ágost és Concha Győző egyaránt elvetik azt az álláspontot, hogy idővel — ha a társadalom alkotó elemei közt az összhang teljessé lesz, — az államnak a társadalom életébe való beavatkozása teljesen feleslegessé válik. Concha Győző szerint ez az álláspont logikus akkor, ha a szellem teremtő erejét állítjuk s az államot az emberi szellem tudatos alkotása gyanánt fogjuk fel. Ellenben logikai ellenmondás, ha a szellem teremtő erejét — amint ezt Pulszky Ágoston teszi — tagadjuk, mert az öntudatlan ösztönszerű fejlődésnek a feltételezése szükségképen azt kell hogy eredményezze, amit Spencernél eredményezett, t. i. az állam be nem avatkozását a társadalom életébe, vagyis az ú. n. adminisztratív nihilizmust.

Behatóbban ismertettem Concha Győzőnek mint bírónak a munkásságát azért, mert bírálataiban bontakozik ki előttünk az ő hatalmas egyénisége. Elvi álláspontjainak az érvényre juttatásánál a makacsságig következetes, a konzekvenciák levonásánál kérlelhetetlen, a vitatkozásban féltelmetes ellenfél; de ezzel egyidejűleg pártatlan és igazságos bíró, akit nem képes megtántorítani sem barátság, sem kartársi viszony; csodálatos nagy irodalmi ismeretek-

kel rendelkező tudós, akinél nem tudjuk mi lep meg jobban bennünket; tudásának mélysége, kritikai munkásságának nagy arányai és sokoldalúsága, vagy pedig a szakbavágó irodalom beható ismerete? Concha Győzőnek, mint bírálónak a nagyságát, mi sem bizonyítja jobban, mint az az ür, amelyet maga után hagyott; amióta ő nem tart többé szemlét szellemi életünk glóbusának minden pontja felett, — államtudományi kritika tulajdonképen nincs.

* * *

Concha Győző azt a kritikai szellemet, amely őt mások munkásságának a felülbírlására serkentette, — a saját tudományos munkásságába is átvitte.

Ez a magyarázata annak, hogy a külföldi tételes jogot tanulmányozva, az összehasonlítás módszeréhez folyamodik; hogy a saját jogunkat illetőleg a hiányok feltárását s a reformoknál való közreműködést tartja legfőbb feladatának; s végül hogy más államok tételes jogának a feldolgozásánál is iparkodik rámutatni a fogyatkozásokra.

A saját tételes jogunkra vonatkozó hét kisebb dolgozatában részint az alkotmányjog körébe vágó vitás kérdésekkel foglalkozik s a felhatalmazás alapján való rendeletalkotásnak s az országgyűlési tagok tanúskodási kötelességének vitás kérdéseit tisztázza; — részint közigazgatási jogunknak a hetvenes években fennállott nagy fogyatkozásait emeli ki, s a rendi jog egynémely maradványára, fegyelmi jogunk gyarlóságaira, a hatásköri bíráskodás hiányának káros következéseire s közigazgatási hatóságaink gyakorlatának az ingadozásaira mutat rá.

A saját tételes jogunkra vonatkozó munkáinál összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségük van azon szintén a magyar jogot érdeklő munkáinak, amelyekben a fogyatkozásokból mintegy a következtetést vonja le reformjavaslatok alakjában s amelyekben mint a magyar államnak saját maga által kinevezett kodifikátora szerepel.

A közigazgatási ankétról írt munkájában mutat rá arra, hogy éles ellentétben a magyar joggal, hogyan jön

nek létre a reformok Angliában? Az angol törvényhozás sohasem elméletek után indul, midőn a meglevőt átalakítja; — hanem minden nagyobb szabású reform megalkotása előtt egy-egy bizottságot küld ki, amely tanúkat és szakértőket hallgat ki; helyszíni szemléket tart; évekig tartó munka árán hatalmas kötetekben a tények ezreit tárja a törvényhozás elé; a tények ezrei alapján mutatja ki a jogrend egyik vagy másik ágának a fogvatkozásait; — s a tények ezreire építi fel a maga következtetéseit, t. i. a tervbe vett reformokat. Nálunk ily értelemben vett ankétok nincsenek. A javaslatokat a minisztériumok hivatalos kodifikátorai készítik — az élet ismerete nélkül s nagyon sokszor a külföld hatása alatt.

Ezen inkább elméleti jelentőségű tanulmányától eltekintve Concha Győző tulajdonképeni kodifikátori, illetve helyesebben a reformjavaslatokat felülbíráló munkássága két részre válik szét.

Az egyik rész az alkotmányjogot érdeklő s korának legidősebb kérdéseire: a választói jog és a főrendiház reformjára vonatkozik, s Concha Győzőnek a magyar faj iránti lángoló szeretetéről s józan konzervatív gondolkodásáról tesz tanúságot. A másik rész a közigazgatási jogot érdeklő s a vármegyei önkormányzat reformjára s a közigazgatási bírászkodás meghonosítására vonatkozik.

Concha Győző az önkormányzatot illetőleg a magyar rendi világ vármegyei önkormányzatának, az angol grófsági önkormányzatnak s az angol klasszikus selfgovernment legnagyobb bűvárának, t. i. Gneist Rudolfnak a hatása alatt áll. Hallani sem akar tehát a francia forradalomnak arról a korszakalkotó nagy vívmányáról, amely különbséget tesz országos és helyi érdekű ügyek között s az országos érdekű ügyekben a rendi világ partikularizmusával szakítva az önkormányzatot megszüntette s az állami egység nevében csak egy akaratot, a központi kormány akaratát engedte érvényesülni; a helyi érdekű ügyekben ellenben elismerte az önkormányzatot, s mindössze azt kötötte ki, hogy a központi kormány a különböző önkormányzati alakulatok felett felügyeletet gyakorolhasson s törvénybe

ütköző határozataikat megsemmisíthesse. Concha Győző ezt az álláspontot, mint a magyar jog szellemével ellenkezőt, elvetette, — az önkormányzat hatáskörének a helyi érdekű ügyekre való korlátozását mint az önkormányzat lealacsonyítását fogta fel — s az önkormányzat lényegét az országos érdekű ügyek intézésében látta.

S ugyancsak a régi magyar jog, az angol jog és Gneist Rudolf hatása tükröződik vissza Concha Győzőnek abban a tanításában is, amely szerint önkormányzatot *nobile officium*, vagyis ingyenes szolgálat nélkül elképzelni nem lehet. Pedig ha ebből a szempontból vizsgáljuk a mai modern államok megyéinek és községeinek az önkormányzatát, akkor arra a szomorú eredményre kell jutnunk, hogy önkormányzat egyszerűen nincs. Concha Győző tudta, de nem akarta levonni a következtetést abból a tényből, hogy az ingyenes szolgálat az önkormányzatot arisztokratikussá teszi s következésképp, ha az ingyenesség fogalmi kellék volt az arisztokratikus rendi önkormányzat szempontjából nálunk s a klasszikus *selfgovernment* szempontjából Angliában — nem fogalmi kellék ma, amikor az arisztokratikus önkormányzattal mindenütt szakítottak s helyette mindenütt a népképviselési alapon szervezett demokratikus önkormányzatot fogadták el. Igaz, hogy a népképviselési elv keserű csalódásokat szült, de a csalódások nem az arisztokratikus önkormányzathoz való visszatérést vonták maguk után, hanem amint Amerika, Olaszország és a Németbirodalom példái mutatják, diktatúrára, fascizmusra, hitlerizmusra vezettek községekben és megyékben egyaránt.

Concha Győző a hatáskörön és az ingyenességen kívül még egy tekintetben állott az angol *selfgovernment* és Gneist hatása alatt, t. i. az önkormányzati tisztségek mi-kénti betöltésének a kérdésében. Concha Győző a kinevezés mellett foglalt állást s egyik legfőbb érve az volt, hogy kinevezési rendszer esetén azért lehet kiválóbb tisztviselői kart remélni, mert az előtt, aki a vármegyei tisztviselői pályára lép, nem egyetlenegy megyének, hanem az egész országnak a hivatalai nyitva állanak. Concha Győző nem vette észre, hogy a kinevezés csak akkor teheti a tisztvisel-

lót az önkormányzat tisztviselőjévé, ha funkcióit egyedül és kizárólag mint az illető megye vagy község tisztviselője láthatja el s következőkép át nem helyezhető. A kinevezési rendszer tehát az önkormányzat tisztviselőire vonatkozólag indokolt lehet sok egyéb okból, de nem lehet indokolt az áthelyezés lehetősége s az ezzel kapcsolatos előnyök miatt.

A hatáskörre, az ingyenes szolgálatra s a kinevezési rendszerrel kapcsolatban az áthelyezésre vonatkozó álláspontjától eltekintve, Concha Győző bírálata az önkormányzat reformjait illetőleg oly magas színvonalon áll, hogy vele ezen a téren a versenyt senki sem vehette fel.

Még magasabb színvonalon állanak azok a munkái, amelyekben a közigazgatási bíraskodás szükségességét hirdeti s nagyszabású nemzetközi összehasonlítás és elméleti tanulmányok alapján mutat rá a követelt reform legfőbb alapelveire. Munkássága ezen a téren tudományos és gyakorlati politikai szempontból egyaránt úttörő, eredményében pedig — ha a törvényhozás nem is fogadta el mindenben Concha Győző álláspontját — közigazgatásunk történetében korszakalkotó volt.

Míg Concha Győzőnek a magyar alkotmányjog és közigazgatási jog körébe vágó tételes jogi dolgozatai ma már csak irodalomtörténeti emlékek, ma is hézagot pótol az a több mint 800 oldalra terjedő két kötetes munkája, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából »Újkori alkotmányok« címen Belgium, az Északamerikai Egyesült Államok és Anglia alkotmányairól írt. Munkájának megírására politikai és tudományos életünknek egy beteges tünete adott okot. Azóta t. i., hogy a magyar törvényhozás a rendiséggel szakított s a jogegyenlőség elve alapján egy modern magyar állam alapjait kezdte lerakni, Concha Győző szerint kivészett a magyar politikusokból s a magyar közjog tudományos bűváraiból a mi saját jogunk tisztelete; az elmaradottságnak betegesen túlhajtott érzése vett erőt a lelkeken; a külföldieskedő kisebbség szinte terrorizálta a többséget; a terror hatása alatt folytonosan a külföld,

s különösen Anglia jogintézményeire hivatkoztak; reformjaink legnagyobb részénél a külföldet utánozták; s folytonosan azon tűnődtek, mit fog mondani a tervezett rendszabályokhoz a külföld? Egyszóval a mi politikusaink Concha szavai szerint úgy viselkedtek, mintha a külföldnek számadásra kötelezett jobbágysai lennének. Ennek a beteges állapotnak akart véget vetni Concha Győző, midőn az Akadémia kitüntető megbízatását elfogadva, Újkori alkotmányok című munkáját megírta. A munka alapgondolata az, hogy bármennyire minta-alkotmány gyanánt szerepelt a belga alkotmány, bármennyit hivatkozták a miénkkel állítólag rokon angol alkotmányra s bármily nagyra értékelték egyesek az amerikai Unió alkotmányát, — e három alkotmány egyikét sem lehet utánozni, még pedig két okból. Egyrészt azért nem, mert mindegyik az illető állam saját különleges viszonyainak a hatása alatt jött létre, olyannyira, hogy a történelmi előzmények ismerete nélkül róluk tiszta és világos képet alkotni nem is tudunk; másrészt azért nem lehet és nem szabad őket utánozni, mert egyikük sem remekmű, s mindegyiknek meg vannak a maga nagy fogyatkozásai. Erre az alapgondolatra kell visszavezetnünk, hogy a három alkotmány feldolgozásánál Concha Győző tudatosan elveti az ú. n. jogtudományi módszert, s helyette a történelempolitikai, vagyis az ú. n. államtudományi módszert alkalmazza. Belgium és az amerikai Unió alkotmányainak a feldolgozását egy-egy hosszabb történelmi bevezetéssel alapozza meg; az angol alkotmányt pedig, mint évezredes történelmi fejlődés eredményét állítja az olvasó elé. S eközben nem elégszik meg az egyszerű ismertetéssel, hanem itt is kitör belőle a harcos természetű kritikusi, s a kisebb-nagyobb jelentőségű hibákra és fogyatkozásokra is rámutat. Bár közel félszázada annak, hogy Concha Győző Újkori alkotmányok című munkája megjelent, s e félszázad alatt mind a három alkotmány sok tekintetben és jelentékenyen átalakult, Concha Győző Újkori alkotmányok c. munkája a mi irodalmunkban ma is elsőrangú forrásmunka, s mint ilyet, méltán tekinthetjük az ő egyik legértékesebb és legmaradandóbb alkotásának.

Concha Győző azonban nem mint publicista, nem mint a közjog és a publicisztika irodalmának bűvárja, mint kritikus, tételes jogász, vagy reformátor, s nem mint az összehasonlító alkotmány és közigazgatási jog művelője volt a legnagyobb, hanem mint állambölcsező.

Concha Győzőnek, mint állambölcsezőnek legnagyobb alkotásából, t. i. Politikájából az első részt, vagyis az alkotmánytant, Hegedüs Lóránt tagtársam fogja méltatni. Ez az oka, hogy csakis kisebb dolgozatai és Politikájának II. része, t. i. a közigazgatástan alapján próbálom őt, mint állambölcsezőt jellemezni s munkáinak maradandó értékét és korszakalkotó jelentőségét kimutatni.

Kisebb dolgozatai közül az Egyéni szabadság és parlamentarizmus című székfoglaló értekezése kivonat a később közzétett Újkori alkotmányok II. kötetéből; az államhatalmak megoszlásának elvei című munkájában lényegileg véve ugyanazt fejti ki, mint amit e kérdésre vonatkozólag Politikájának I. kötetében ad elő; az Akadémián tartott második székfoglaló értekezését pedig, amely a rendőrség természetéről és állásáról szól a szabad államban — beledolgozta később közzétett Közigazgatástanába. Ép ezért behatóbban mindössze egy kisebb tanulmányát ismertetem, azt, amelyet a legértékesebbnek és Concha Győző gondolkozására nézve a legjellemzőbbnek tartok. T. i. behatóan ismertetem »Az emberi eszme mint szabadság« című munkáját. A többi kisebb dolgozatait — s ezek sorában a Társadalomról szóló kisebb tanulmányát is — csak annyiban érintem, amennyiben ez Concha Győzőnek, mint állambölcsezőnek a jellemzéséhez feltétlenül szükséges.

Concha Győző felfogása szerint lényünknek *halhatatlan* része a szellem az ő önmagát elhatározni képes öntudatos cselekvése útján jut érvényre lényünknek *mulandó* része, a test felett. S a szellemnek ezen öntudatos cselekvéseiből tevődik össze mindaz, amit egyrészt az egyes emberek életének, vagyis egyéni életnek, másrészt az egyes emberek kapcsolataiból álló lelki egészek, t. i. a törzs, a család, a társadalom és az állam életének, vagyis egy-összefoglaló műszóval a köz életének szoktak nevezni.

Concha Győző szerint a törzs, a család, a társadalom és az állam élete az emberi eszme megvalósulása szempontjából fontosabb, mint az egyes emberek élete; s fontosabb azért, mert a nemzedékek egész sorozatát, a múltat és a jövőt jobban hatalmában tartja, mint az egyén; — mert a törzs, a család, a társadalom és az állam nem csak a jelenben élő egyének összessége, hanem a múlt és a jövő kapcsolata. A közben az emberiség egyetemessége, az egyénben az ő sajátossága működik; — s a viszony a köz és az egyén közt akképen alakul, hogy az emberinek az eszméje csakis mint köztudat és közakarát tud megvalósulni, s mint ilyen, nyomásként hat az egyesre; viszont azonban az egyes ember is ébreszti a köztudatot s ő is elősegíti vagy akadályozza annak megvalósulását.

E viszony következtében az ember a maga eszméjét kétféleképen, t. i. közületileg és egyénileg valósítja meg.

Mivel a közben az nyilatkozik meg, ami minden egyénnel közös, — a köz eszméje az *egyenlőség* eszméjét, s mivel az egyént a közöstől eltérő jellege teszi egyéniséggé, az egyéniség eszméje a *szabadságot* hozza magával. Concha Győző ezeknek az előre bocsátása után egy történelmi áttekintést nyújt arra vonatkozólag, hogy a köz és az egyén viszonyát az emberi gondolkozás történetének különböző korszakaiban miképen fogták fel?

Szerinte az ókori gondolkozás a közt és az egyént egyenlően fontosnak tartotta; de az egyénekben nem önálló tényezőket, vagyis egyéniségeket, hanem azt mondhatnánk, egyforma emberpéldányokat látott. Ezért tartotta az államot az egyforma érdekű emberek egyszerű összességének.

A kereszténység az egyes embert pusztá példányból önálló szuverén egyéniséggé emelte, de a közösséget s különösen az államot illetőleg a véges világban semleges álláspontra helyezkedett.

Az újkori bölcsélet a kereszténység individualizmusát általánosította úgyannyira, hogy a közület ezen általánosítás következtében nem öncélú lét gyanánt, hanem csak az eszmének a létezési formája gyanánt tűnik fel. Hobbes szerint pl. a törzs, a társadalom és az állam

csak az emberek által alkotott mesterséges alakzatok. Hobbes-szal szemben Fergusoné az érdem, hogy a köz és az egyén önállóságát s mindkettőnek egyforma őseredetiségét felismerte.

De az egyén mellett az állam és a család önállóságát csak Hegel állította helyre, habár egynémely irányban túlságosan az egyén hátrányára. Concha Győző felfogása szerint Hegelhez képest a pozitívizmus visszaesést jelent, mert a pozitív bölcelet az egyént merő értelmi elvonásnak tekinti, s valóságos létet majd az emberiségnek tulajdonít, amint ezt Comtenál láthatjuk, — majd az emberiség egyes közületeinek, de akképen, hogy az emberi fejlődés végső foka az egyéniség teljes kifejlése lesz s az állam funkciói teljesen háttérbe szorulnak. Ezt az utóbbi álláspontot vallja Spencer és az ő iskolája. Az individualizmus azonban a pozitívizmus támadásai ellenére is fennmaradt s egyik legnagyobb képviselője gyanánt egy nagy magyar államférfi, br. Eötvös József szerepel. Eötvös szerint az egyén és a köz őseredeti együttessége ma is fennáll, de az egyénnel kezdettől fogva együtt létező köz gyanánt nem az államot, hanem a társadalmat kell tekintenünk, mert az állam csak a magasabb fejlődés eredményeképp mint az egyén létformája jött létre; s mert az állam felbomolhat, a társadalom ellenben örökké él. Az egyén és a köz ellentétéből Eötvös azt a következtetést vonja le, hogy a szabadság és az egyenlőség egymást szükségképen kizárják; — a szabadság és az egyenlőség összeférhetetlenek.

A XIX. század II. felében az állambölcselek legnagyobb része a köz és az egyén egyenrangúságát fogadja el s csak kivétel az a túlzott individualizmus, amely Concha szerint Accolasnál és Proudhonnál egyaránt anarchiára vezet. S valamint a túlzott individualizmus, ugyanúgy kivétel maradt a szocializmus is, amely az egyén önállóságát mellőzve, benne az ókori felfogással egyezőleg bármennemű kényszernek alávethető példányt, nem pedig egyéniséget lát. Az egyén és a köz egyenlő fontosságát hirdetik Wordsworth Donisthorp és Auberon Herbert, az angol s a legnagyobb nyomatékmal Dupon-White, a francia irodalomban,

de az utóbbinak Concha szerint nagy hátránya, hogy az egyénnek és a köznek közös gyökerét az emberi eszmében meg nem látja.

Az irodalom kritikai áttekintése után Concha Győző a saját álláspontját fejt ki.

Szerinte a végesség közé helyezett, vagyis a természeti világban élő ember a végtelenség, vagyis a szellemiség után sóvárogva, ahhoz úgy egyénileg, mint közületileg különböző utakon közeledik.

Vallásában a hit, művészetében a képzelet, tudományában az ész segítségével emelkedik ki a természet többi tárgyai és lényei közül, de csak szellemileg. Ha testileg is ki akar emelkedni, abból a célból, hogy legelemibb szükségleteit kielégítse, akkor kénytelen lesz a természeti világot a maga uralmának alávetni, s céljainak elérésére felhasználni. Ez utóbbi törekvései azonban összeütközést idéznek elő — embertársaival. Ezen összeütközéseket csak erőszakos kényszerrendszabályok alkalmazásával lehet kiküszöbölni. S ezt teszik az emberek akkor, midőn az emberek magatartását jogilag szabályozzák s jogsértések esetén a jogrendet, ha kell, kényszerrendszabályok útján is, helyreállítják s ebből a célból szervezkedve állami életet élnek.

Az ember a maga eszméjét tehát csakis az államban az állam útján tudja úgy megvalósítani, hogy a természeti világból kiemelkedve szabaddá legyen. Országlás, vagyis állami tevékenység és szabadság tehát egyet jelentenek.

Az emberi eszme tárgyilagos megvalósulása a vak természeti erők módjára, pusztá alkalmazkodás útján is bekövetkezhetik; — ez a természetes szabadság. A szellemi szabadság ellenben csak akkor következhetik be, ha az ember az ő eszméjét tudatosan és szándékosan, vagyis esze és akarata útján valósítja meg.

A szabadság ennek következtében Concha Győző szerint olyan uralmat jelent, amellyel az ember a maga eszméjét felismeri, — az önmaga által meghatározott korlátok között külsőleg megvalósítja és ha kell, módosítja. A szabadságnak ezen lényeges alkotó elemei azonban sem

az egyénben, sem az államban külön-külön fel nem található; hanem csak e kettőben együttesen. Csak az államban élő egyén lehet tehát szabad s csak a szabad egyénekből álló nemzet mondható szabadnak. Innen van, hogy a belső szabadság, melynél fogva cselekedeteink belső indokaira kényszert gyakorolni nem lehet, — hogy az egyéni szabadság, melynél fogva akaratunknak bizonyos körben külsőleg is urai vagyunk, — s hogy a politikai szabadság, amelynél fogva egyéniségünkkel a mások, illetve az összesség életére befolyást gyakorolhatunk, nem ellentétei egymásnak, hanem az emberi szabadságnak, mint közös törzsnek csak külön hajtásai.

Concha Győző, miután a szabadságra vonatkozólag a saját álláspontját kifejtette, — szemlét tart és bírálatot mond a szabadságra vonatkozó irodalom felett az ókortól kezdve a XIX. század végéig. Szerinte az ókor a szabadságot mint pozitívumot fogta fel s nem az uralomtól való mentességnek, hanem uralomnak tekintette. A kereszténység az ember lényegét egyetemességébe s a kedély benesejébe helyezte. Ennek következtében a szabadságot, mint az akarat belső indokai feletti uralmat fogta fel. De ez az uralmi jelleg már Szent Ágostonnál elhomályosult, amennyiben Szent Ágoston nemcsak azt vitatta, hogy egyedül az isteni akarattal egyező cselekvésben rejlik a szabadság, hanem a szabadság önelhatározó elemét, a választási tehetséget is elvetette s az isteni malaszt művének állította. A későbbi fejlődés folyamán, midőn az emberiség a kereszténységgel két országra, t. i. a világi és az egyházi országra szakadt szét, a szabadság mindegyik országban mássá lett; az államban megmaradt uralomnak, az egyházban pedig uralomból, az uralom alóli mentességgé alakult át, t. i. mentességgé arra nézve, ami a legegényibb: a belső életre nézve.

Az állam és az egyház ellentétének s a kétféle szabadság küzdelmének folyamatát az abszolút királyságok s a protestantizmus kifejlődése fejezték be. Ezek teremtették meg Concha Győző szerint az államot, mint az ember egyetemes céljait felölelő szervezetet. Midőn azon-

ban az ember szembetalálta magát az abszolút hatalmú állammal s érezte annak nyomását; — e tényt kimagyarázni s korlátait meghatározni törekedett. Így alakult ki a XVIII. században az állam keletkezésére vonatkozó szerződéses elmélet, amely az állam végső okává az egyént tette meg. A szerződéses elmélet az egyénnek eredetileg korlátlan szabadságot tulajdonított; az államot, mint az egyéni szabadság merő korlátozását fogta fel; s vele szemben a polgári szabadságot, vagyis a közuralomban való részvételt csakis mint az egyéni szabadság biztosítékát engedte meg.

Ezen Grotius-tól származó tan a szabadságot az akarat korlátlanságában kereste. De a szerint, hogy e korlátlan akarat mire irányul, az egyéni szabadság következménye is más és más lett. Hobbes szerint pl. az ember legfőbb törekvése arra irányul, hogy állati létét fenntartsa. Minthogy ezt az állati létet a háborús állapot veszélyezteti s a béke mozdítja elő leginkább, — a béke érdekében a legszarnokibb közhatalom felállítását követelte. Az egyéni szabadságért tehát feláldozta a közszabadságot. Ez az ellentét az egyéni és a közszabadság közt annál inkább eltűnik, mennél magasztosabban fogjuk fel az egyes ember lényegét. Spinoza pl. az egyes ember lényegét annak szellemi mivoltában látja s ép ezért nem azt tekinti az állam legfontosabb hivatásának, hogy állati létünk fennmaradását, a puszta megélhetést és fajfenntartást biztosítsa; — hanem azt, hogy az ember, mint az Isten részecskéje, mint szellemi lény, a tökélynék mennél magasabb fokára emelkedjék. Ez azonban kizárja a zsarnokságot s a nyers erőszak helyett a szellemet, az ész teszi meg az állam irányító hatalmává, aminek következtében az állam nem korlátja, hanem biztosítéka lesz a közszabadságnak s ez épúgy megvalósul, mint az egyéni szabadság.

Csakhogy bármily szép és magasztos ez az álláspont, — Spinoza képtelen volt megmagyarázni, hogy az ész hogyan tehet szert uralomra az egyéni szenvedélyek felett? Ezt a problémát Rousseau próbálta megoldani a

társadalmi szerződésre vonatkozó elméletével. Kant nem tett egyebet, mint hogy az egyéni és a politikai szabadságot az ész egyetemes törvénye alá helyezte; az egyének és a köznek az ész egyetemes törvényében az alanyi tetszéstől független tartalmat adott; — s Rousseau empirikus emberét a kötelesség fogalma által észbeli lényé alakította át; a tagjainak közös érdeke által alkotott államot pedig az ész követelményének s az ész törvényhozása alatt állónak tüntette fel.

Az állam lélektana Rousseau-nál és Kantnál teljesen azonos; — az államot mindkettőjük szerint az egyén jogának nagyobb biztonsága hozza létre. S abban is megegyeznek, hogy mindegyiküknél feltalálhatjuk az ember és a polgár közötti megkülönböztetést s ehhez képest az egyéni és a politikai szabadságot is. Lényegileg véve tehát Rousseau és Kant szerint minden az egyéntől ered; a szabadság csak erkölcsi követelmény; s mint ilyen, nem a való világnak, hanem csak a mellette levő eszményi világnak a lakója.

Concha Győző Rousseau és Kant jellemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy nem Rousseau vagy Kant, hanem Montesquieu volt az, aki az egyéni és politikai szabadságot eszme helyett legelőször fogta fel mint tényt. Szerinte Montesquieu az egyéni szabadságot abban látta, hogy az állam törvényei az egyesek viszonyainak rendezésekor a dolgok természetes rendje által megkövetelt határon túl ne menjenek; a politikai szabadságot pedig abban látta, hogy a szuverén hatalommal ne lehessen visszaélni oly módon, hogy bárkit is a törvénnyel ellentétes magatartásra lehessen kényszeríteni, vagy a törvény által megengedett magatartástól el lehessen tiltani. S az ily értelemben vett politikai szabadságot azzal vélte biztosíthatni, ha a szuverén hatalom nem egy kézben van, hanem megoszlik, a törvényhozói, végrehajtó és bírói funkciókat más és más szervek látják el s ezek egymást kölcsönösen ellenőrzik és ha kell, ellensúlyozzák.

Amit Concha Győző szerint Montesquieu tanaiból inkább csak következtetni lehet, azt, t. i. az egyéni és

a politikai szabadságot a francia forradalom elvi világossággal iktatta törvénybe az emberi jogok deklarációjában. De Napoleon bukása után megkezdődik a nemzeti alapon való szervezkedés s az államok inkább a politikai, mint az egyéni szabadság érvényesítésére törekcsenek. E törekcsések hatása nyilvánult meg a restauráció nagy filozófusának, Hegelnek a bölcseletében, aki az államnak az egyének szerződése alapján való létrejövételét s az egyéni szabadságnak a szabadság főalakjaként való felfogását merő absztrakciónak tekintette s az egyéniséggel szemben a nemzeti géniusz és a világszellem lényegességét hangsúlyozta.

Hasonló eredményre jut Concha Győző szerint Comte pozitív bölcselete s Burke és Savigny jogtörténeti felfogása is. S még tovább haladtak ebben az irányban a szocialisták, akik az egyéni szabadság teljes megsemmisítését követelik.

A szabadság eszméjére vonatkozó ilyen ellentétes felfogások harca közepette tette tanulmányozás tárgyává a szabadság eszméjét br. Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméi című munkájában. Concha Győző szerint, — aki kritikai szemléjét Eötvös, Mill és Kuno Fischer munkáinak a bírálataival fejezi be, — nincs mű az államtudományi irodalomban, amely a szabadságot egyéni és politikai alakjában, történelmi változataiban, a társadalom és az állam szervezetétől való feltételezettségében oly behatóan tárgyalná, mint a magyar író, br. Eötvös József. De nagy hibája, hogy a politikai szabadságot az egyenlőség, illetve a népfenség elvével azonosítja, s ép ezért az emberiség legnagyobb veszélyévé nyilvánítja. Concha ezt az álláspontot feltétlenül elveti s Eötvös védelmére mindössze egy mentséget tud felhozni, azt t. i., hogy Eötvösnél az egyéni szabadság ellentéte gyanánt tulajdonképen nem a politikai szabadság, hanem annak csak egyik megnyilatkozása, a népfenség szerepel; — s voltaképen ez az, amit Eötvös az emberiségre nézve veszedelmesnek tart.

Concha Győzőnek Az emberi eszme mint szabadság

című tanulmányából világosan kitűnik, hogy Concha melyik bölcséleti iránynak a követői közé tartozik? Concha Győzőnek a mindenségről vallott felfogása a természeti világon kívül a szellem saját külön világának, — az elmulandó emberi testen kívül a halhatatlan léleknek a feltételezésén épül fel. De e szellemi, e lelki világnak nem az egyén, nem az egyéni sajátos gondolkozás, hanem a nemzet, a nemzeti géniusz a fő mozgató ereje. Az emberi eszme, mint szabadság nem az egymagában álló egyén küzdelmeinek, nem az egyének szerződésének eredményeképp jön létre, amint ezt az alanyi idealizmus nagy bölcselő hirdették; — hanem tárgyilagosan valósul meg a világtörténelem nagy egységei, az állammá szervezkedő nemzetek révén. Concha Győző tehát az idealista állambölcsületnek azt az irányzatát követi, amelynek legjellegzetesebb képviselője gyanánt Hegel szerepel.

S Hegel részint közvetlenül gyakorolt rá befolyást, részint közvetve azok útján, akik az ő iskolájához tartoztak. Concha Győző — alighogy egyetemi tanulmányait megkezdte s a külföld állambölcséleti irodalmával megismerkedett, — Rössler hatása alá jutott. Ő maga mondja, hogy Hegel iskolájának legkiválóbb tagjául az államtudományok terén Rösslert tekintette s ennek 1857-ben közölt általános államtana irányította őt a nemzetről, mint államalkotó tényezőről vallott felfogásában; — és ő maga mondja, hogy sok egyéb kérdés megoldásakor s különösen az emberi élet irányait és az állam célját illetőleg is Rössler felfogásához csatlakozott.¹

Rösslernél összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentősége van az állammal foglalkozó tudományok történetében Hegel egy másik tanítványának, akit Concha Győző csak egyetemi tanulmányainak befejezése után hallgatott, t. i. Stein Lőrincnek. A bécsi egyetemnek ezen világhírű professzora s egyik legnagyobb büszkesége, Hegel bölcséletét fogadva el alapul, — az államtudományok terén korszakalkotó tevékenységet fejtett ki s egy új tudomány-

¹ Politika I. k. 84. old.

ának, a közigazgatástannak lett a megalapítójává. Concha Győző maga állított emléket közigazgatástanában az ő messterének; s hogy Stein Lőrinc nagyságát kiemelhesse, részletesen ismerteti a közigazgatástan kialakulását.¹ Concha Győző szerint a Stein Lőrincet megelőző kor közigazgatási irodalmát a közigazgatási jogtudomány teljes hiánya jellemezte. Minthogy a közigazgatás terén irányadó jogszabályok a kontinens államaiban rendeletek alakjában jöttek létre s e rendeletek folytonosan változtak, minthogy továbbá a közigazgatási hatóságok sérelmes határozatait a kontinensen független és pártatlan bírói fórumok előtt orvosoltatni nem lehetett, — azok, akik az állammal foglalkoztak, a közigazgatási jogot a magánjoggal egyenértékű jognak el nem ismerték. S ép ezért a joganyag feldolgozását, szinte azt mondhatnám, — meddőnek tartva, — a folyton változó jogszabályok helyett ezeknek az erkölcsi és gazdasági alapjait tették kutatás tárgyává. Ebben a szellemben foglalkoztak a közigazgatással Olaszországban 1814-től kezdve egészen a 70-es évekig Romagnosi, Manna, majd Persico a nélkül, hogy a közigazgatástan ki tudott volna alakulni.

Franciaországot a XVIII. század folyamán elsősorban az államháztartás és a közgazdaság érdekelték; — ez volt az oka Concha Győző szerint annak, hogy az államtudományok közül a XVIII. század vége felé csak a finansztudomány és a kameralisztika virágoztak. Volt ugyan az államtudományok körén belül egy harmadik tudományág is, az ú. n. közrendészettan; s kétségtelen, hogy sehol oly nagyszabású munkával meg nem indították a közrendészet művelését, mint épen Franciaországban. Delamar ugyanis a közrendészetet már 1705-ben egy 11 fejezetre osztott s négy hatalmas folio kötetből álló munkában, a *Traité de Police*-ben dolgozta fel. De a nagyszabású kezdet után méltó folytatás nem következett. A nagy francia forradalom pedig a közigazgatási hatóságok önkényének egyszersmindenkorra véget vetve, a törvény útján való sza-

¹ V. ö. Concha Győző: Politika II. I. 230–245. old.

bályozás és a közigazgatási bíraskodás révén a közrendészetet a szó modern értelmében vett közigazgatási joggá alakította át. Ez a nagy átalakulás a magyarázata annak, hogy a franciák a közigazgatást dogmatikusan dolgozzák fel s a közigazgatástan nálunk kialakulni nem tudott.

Angliában Bentham volt az, aki a kormányzat és a közigazgatás szervezetét, a végrehajtási funkciónak minden képzelhető nemét s az állami feladatokat a legapróbb részletekig vizsgálat tárgyaivá tette s a francia közigazgatás elvei alapján rideg következetességgel vonta le a közhaszon elvéből az ő megállapításait. De a nagy utilitáriussal a közigazgatástan tudományos művelése Angliában is megszűnt.

A német államokban az állami életnek azt az átalakítását, amelyet a franciák a nagy francia forradalom útján valósítottak meg, az abszolút monarchiák a közigazgatás útján iparkodtak megvalósítani. Ezekre a törekvésekre kell Concha Győző szerint visszavezetnünk, hogy az állammal foglalkozó irodalom behatóan tanulmányozta az államháztartáson és a közgazdaságon kívül a közigazgatásnak egyéb összes feladatait, valamint a megoldásukhoz szükséges egész szervezetet. E sokoldalú tanulmányozás eredményeképp alakult ki a kameralisztika és a fináncstudomány mellett az állammal foglalkozó egyik legfontosabb tudomány, t. i. a policiának nevezett közrendészetten. Policiának nevezték ezt a tudományt azért, mert a XVIII. század folyamán a közigazgatási hatóságok a közoktatás, a közerkölcsiség, a közegészség, a közbiztonság, a vallás-terén stb. jogszabályok által meg nem kötve s minden bírói ellenőrzéstől függetlenül ugyanolyan discretionalis hatalommal működtek, mint aminővel a policia szerve, a rendőrség van felruházva. A közrendészet mint tudomány, vagyis az ú. n. Pelizeiwissenschaft az egyes emberek azon szükségleteit tanulmányozta, amelyeket csak közerővel lehet kielégíteni s merő okoskodás, ú. n. belátásos bölcselkedés útján iparkodott általános célszerűségi szabályokat kieszelni. A közről, a nemzetről teljesen megfeledkezett; ezeket csakis, mint az egyén fejlődésének az eszközeit.

tekintette; s a történelmileg keletkezett viszonyokat s különösen a társadalom tagoltságát osztályok szerint teljesen figyelmen kívül hagyta.

Az ily értelemben vett közrendészettanra Gneist Rudolf mérte a halálos csapást akkor, midőn az elvont célszerűség helyett a Montesquieu-Hegel-féle államtudományi módszert alkalmazva, Anglia közigazgatását tette tanulmányozás tárgyává s ezzel a német irodalomban egy új tételes jogtudománynak, t. i. a közigazgatási jognak vetette meg az alapját.

Azt az űrt, amelyet a közrendészettan megszűnése az elméleti jogtudományok terén idézett elő, — Stein Lőrinc töltötte ki részben Gneist Rudolfnak az angol jogra, részben saját magának a többi államok közigazgatására vonatkozó tanulmányai alapján. S kitöltötte azáltal, hogy egy Németországban és Bentham működésének megszünte óta Angliában egyaránt ismeretlen, új tudománynak, t. i. a közigazgatástannak vetette meg az alapját. Concha Győző Stein fellépését korszakalkotónak tartja, még pedig három okból. Először, mert kimutatja, hogy az állam közigazgatási tevékenysége ép oly törvényszerűségektől függ, mint amilyen törvényszerűség uralkodik az emberi életnek lélektani, gazdasági, faji, társadalmi és erkölcsi jelenségeiben. Másodszor, mert kimutatja, hogy a közigazgatás rengeteg sokféle feladata közt összefüggés van s ebből kifolyólag a közigazgatás valamennyi célját arra vezeti vissza, hogy lehetővé tegye az embernek teljes egyéniséggé való kifejlődését. S harmadszor, korszakalkotó volt Stein Lőrinc fellépése azért, mert a közigazgatási feladatok mindegyikénél tüzetesen megjelölte az értelmi, gazdasági és szociális fejlődés korszakait, a főbb nemzetek különböző génuszát, s ekképen fejtette meg, hogy az egyes feladatok megoldásánál a különböző államok eltéréseit mi okozza?

Stein Lőrinc hatása korának államtudományára páratlanul nagy volt. Olaszországban külön tanszékeket szerveztek az új tudomány, t. i. a közigazgatástannak számára; — a német irodalomban valóságos iskola alakult ki az ő ha-

tása alatt; — s rendszere, az ú. n. államtudományi rendszer a tételes közigazgatási jog feldolgozására is kihatott.

Amint ebből a jellemzésből világosan kitűnik, Stein korszakalkotó közigazgatástana Hegel bölcseletén épül fel; — mert az ember eszméje Stein szerint is csak az államban, az állami közigazgatás révén tud kialakulni s mert minden nemzet közigazgatásában az ő külön nemzeti génusza tükröződik vissza. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy Concha Győző, aki Hegellel oly sokat foglalkozott s mint Rössel tanítványa, szintén Hegel hatása alá került, lelkes híve lett a Stein-féle új irányzatnak; — s élete céljául azt tűzte ki, hogy Stein visszhangja, — szerintem ennél sokkal több, — t. i. a magyar államtudományok Stein Lőrince legyen.

Concha Győző eredetisége és önállósága szükségképpen következett abból a sokat kifogásolt harcos bíráló szellemből, amely minden munkáját s így közigazgatástanát is áthatotta. Valamint többi munkáiban, ugyanúgy közigazgatástanában is vannak ú. n. tantörténelmi összefoglalások, amelyekben az általa tárgyalt kérdések egész irodalmát összefoglalja s minden író felett bírálatot gyakorol. Természetes tehát, hogy megbírálta saját mesterét, Stein Lőrincet is; — sőt bírálat tárgyává tette az egész közigazgatástant s mérlegelés tárgyává tette annak létjogosultságát s egész jövődjét.

Mai szemmel nézve Stein Lőrinc nagysága s ezzel egyidejűleg minden fogyatkozásának a kútforrása is a közigazgatásról vallott felfogásában gyökeredzik. Meglátta ezt a hibát és Steinnek több más hibáját Concha Győző is; — de míg a többi hibáit a saját munkájából kiküszöbölni iparkodott, az alapvető hibában, — s ezzel együtt Stein Lőrinc nagyságának a kútforrásában, — ő maga is osztozott.

Akár Stein Lőrincet, akár Concha Győzőt tekintjük, a közigazgatástan mindegyikük szerint abban különbözik a tételes közigazgatási jogtól, hogy míg emez a közigazgatással csak *egy* szempontból, t. i. *jogi* szempontból foglalkozik s következésképp csak annyi felvilágosítást nyújt a közigazgatásról, mint a kereskedelmi jog a kereskedés-

ről, addig a közigazgatástan nem egyedül és kizárólag azokkal a korlátokkal foglalkozik, amelyeket a jog a közigazgatási hatóságok működésére nézve felállít; — hanem azzal is, hogy miképen lehet e korlátok közt a közfeladatokat mennél tökéletesebben megoldani? A közigazgatástan ennek következtében az állam közigazgatási működését a maga teljes egészében hatóerőinek minden (gazdasági, erkölcsi, jogi, technikai) oldaláról s kitűzött célja és elérhető sikere szempontjából is vizsgálat tárgyává veszi. A közigazgatásnak ilyenén felfogása vonta maga után, hogy Stein Lőrincben ugyanazt a hibát kell felfedeznünk, — Concha szavaival élve, — mint az óriásban; méreteivel nem illik az átlagos erejű emberek közé. Stein Lőrinc egy egész tudománykört tudott művelni. De mivel csak az ő rendkívüli elméje volt képes arra, hogy a hadügyi, a pénzügyi, a közművelődési, a közegészségi, a rendőri és a szociális közigazgatást a nemzetközi összehasonlítás módszere szerint dolgozza fel s az egyes államok megoldásait mint a nemzeti géniusz alkotásait állítsa az olvasó elé, — a közigazgatástan művelői mesterük nyomdokaiba lépni képtelenek voltak. Concha Győzőnek tehát az volt a benyomása, hogy a közigazgatástan, mint ilyen megszűnik s külön tudományokra válik szét.¹ Concha Győző az ő saját munkájában megpróbálta ugyan a feladat arányait csökkenteni; a kormányzás tanát pl. — ellentétben Stein Lőrincel — kiküszöbölte a közigazgatástanból; a nemzetközi összehasonlítást a minimumra korlátoztá; s a nemzeti géniusszal való összefüggések kimutatását mellőzte. De mivel egyébként ő is ragaszkodott ahhoz, hogy a közigazgatástanak a közigazgatást nemcsak jogi, hanem erkölcsi, gazdasági, technikai és sok egyéb szempontból is fel kell dolgoznia, — ő maga is Stein Lőrinc hibájába esett, s oly nagy feladat megoldására vállalkozott, amely egy ember erejét túlhaladja. Ez a magyarázata annak, hogy közigazgatástanát, amely mint torzó is büszkesége a magyar államtudományi irodalomnak, befe-

¹ V. ö. Közigazgatástan 241—243.

jezni nem tudta; — s hogy a közigazgatástan jövőjére vonatkozó sejtelmiei beteljesültek. Spiegel Lajos, a prágai német egyetem professzora mutatott rá arra, hogy a közigazgatást egy embernek minden szempontból feldolgozni lehetetlen. Hiszen a modern közigazgatás oly rengeteg sok és sokféle feladat megoldását várja el az államtól, oly sok nem-jogász szakértőnek, orvosnak, tanárnak, mérnöknek, közgazdásznak, katonai és egyházi funkcionáriusnak a közreműködését teszi szükségessé, hogy az állam teljes joggal elmondhatja magáról: nihil humani a me alienum puto. Nincs tehát tudomány, amelyben szakértőnek ne kellene lennie annak, aki a közigazgatást minden oldaláról meg akarná világítani, vagyis aki egy Stein Lőrinci értelemben vett közigazgatástant akarna megírni. Mivel ez a tudományok mai fejlettségi fokán lehetetlen, — Concha Győző jövendölése beteljesedett: az egységes közigazgatástant, a közigazgatás egyes ágait illetőleg — pl. a közegészségügyi, a vasúti, a közoktatásügyi, a mező-, erdő- és bányaiügyi közigazgatást illetőleg — a megfelelő szakemberek, az orvosok, mérnökök, tanárok, gazdaszok által írt monografiák váltották fel; a közigazgatástan, mint a közigazgatásra vonatkozó összes tudományok enciklopédiája megszűnt; s egy olyan tudomány váltotta fel, akár összehasonlító közigazgatási jog, akár általános közigazgatási jog alakjában, amely a közigazgatással kizárólag egy szempontból, t. i. a jog szempontjából foglalkozik.¹

Ha ezek után felvetem azt a kérdést, hogy Concha Győző kisebb állambölcseleti munkáiból és közigazgatás-tanából mi az, ami a magyar államtudományok szempontjából maradandó értéket képvisel, — a következő tényeket kell megállapítanom.

Concha Győző éles megkülönböztetést tett közigazgatás és kormányzat között s mesterénél, Stein Lőrincnél is következetesebb volt akkor, midőn a kormányzás tanát

¹ V. ö. Dr. Ludwig Spiegel: Die Verwaltungsrechtswissenschaft. 31. 44–49. old.

a közigazgatás tanából kiküszöbölte. Az újabb német államtudományi irodalom azonban a közigazgatás- és a kormányzásféle megkülönböztetést elejtette; — s vagy minden ténykedést közigazgatásnak tekintett, ami nem törvényhozás vagy igazságszolgáltatás; — vagy pedig az állami ténykedéseknek egy negyedik körével kísérletezett, amit azonban nem nevezett kormányzásnak. Ebből azok, akik kizárólag a német jogtudomány hatása alatt állanak, szükségképen azt a következtetést vonták le, hogy Concha Győzőnek az az elmélete, amely éles megkülönböztetést tesz közigazgatás és kormányzás között, — ma már elavult. Ezzel szemben rá kell mutatnom arra, hogy milyen álláspontot foglal el ebben a kérdésben dr. Herrnritt Rudolf, a közigazgatási bíróság volt tanácselnöke, bécsi egyetemi professzor? Szerinte az osztrák jog a világháború előtt azért nem tett különbséget közigazgatás és kormányzás között, mert a kormányzati aktusok legnagyobb része a külügy és a hadügy terén fordul elő, ezek pedig, mint Ausztria és Magyarország közös ügyei, a közigazgatási bíróság hatásköre alól kivétettek. Ausztria jelenlegi rendi alkotmánya az államot, mint jogállamot szervezi meg s ép ezért az egész állami közigazgatást a törvények uralmának s egy ú. n. szövetségi bíróság ellenőrzésének veti alá. A bírói ellenőrzés alól azonban Dollfuss kancellár meggyilkolásának hatása alatt kivették azon 17 törvénynek és rendeletnek a végrehajtását, amelyek az állam közrendjét, nyugalját és biztonságát vannak hivatva helyreállítani. E kivételeket Ausztria jogállam voltával csak akkor lehet összeegyeztetni, ha a fentemlített 17 törvényben és rendeletben gyökeredző aktusokat nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusokká minősítjük. Ennek pedig azért nincs elvi akadály, mert Németországtól és Ausztriától eltekintve, — a kormányzati aktusok fogalmát a legtöbb állam ismeri. Az olasz és a spanyol jog pl. magában az alkotmányban ismeri el a kormányzati aktusok létét s ezeket éppen azért, mert nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusok, — a bírói ellenőrzés alól kifejezetten kiveszi. A román jog taxatívén sorolja fel a kormány-

zati aktusokat s ilyenek az árvíz és éhínség esetén tett intézkedések, a diplomácia és a hadügy körébe tartozó aktusok, a közttestületek felosztása stb. Ami pedig Franciaországot s az amerikai Úniót illeti, ezekben a közigazgatási bíróság maga korlátozza a saját hatáskörét olyan formán, hogy a politikai aktusokkal szemben a bírói jogvédelmét megtagadja azért, mert ezek nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusok. Mindezekből világos, hogy Concha Győzőnek az az álláspontja, amely a kormányzást és a közigazgatást egymástól elválasztja, — nemcsak el nem avult, de mindinkább tért hódít.

Concha Győző azonban nemcsak a közigazgatást és a kormányzást választotta el egymástól; hanem ezeket és az igazságszolgáltatást összeségükben végrehajtásnak tekintve, — a végrehajtó hatalmat is élesen elkülönítette az államfői hatalomtól. Minthogy a német jog ezt a megkülönböztetést is elejtette, — azok, akik a német jogtudomány világában élnek, — Concha Győzőnek az államfői hatalomra vonatkozó tanítását is elavultnak tekintették. Ezekkel szemben Franciaország és a mi saját hazánk legújabb történetére hivatkozom. Franciaország egyik legnagyobb államférfia, Poincaré az ő emlékirataiban az Elyséet börtönnnek, a köztársasági elnök fényes állását aranykalitkának nevezte el s keservesen kifakadt az ellen, hogy a francia alkotmány őt, mint a köztársaság elnökét, milyen tragikus helyzetek elé állította? Mert ha a minisztérium vagy a parlament nem tették meg Franciaország megmentése érdekében azt, amit kellett volna, — ő, mint elnök, semmit sem tehetett. Az elnöki jogkör üressége, a hatalommal ellátott igazi államfő hiánya az oka a francia közélet legnagyobb betegségének: az örökös kormányválságoknak. Doumergue ezt a betegséget az elnöki jogkör bővítésével, az igazi államfői hatalom kiépítésével akarta megszüntetni. Ami Doumerguenek nem sikerült, azt a mi történelmi hagyományokhoz szokott nemzetünk a világháború és a kommunizmus után az 1920. évi I. tc.-ben, mint magától értetődő igazságot, iktatta törvénybe. S ha látjuk, mily zavarokat idéz elő más államokban az, hogy

az államfői jogkört, pl. az országgyűlés feloszlatásának a jogát maga az érdekelt országgyűlés gyakorolja, ha látjuk a jótékony hatását annak, hogy az országgyűlés hirdetését, elnapolását és feloszlatását s a miniszterek kinevezését és elbocsátását stb. minálunk egy, a minisztérium és az országgyűlés felett álló pártatlan hatalom gyakorolja, akkor el kell ismernünk, hogy egy különálló államfői hatalomra szükség van. Concha Győző tehát méltán helyezkedett arra az álláspontra, hogy az 1920. évi I. tc., amely az államfői hatalom ideiglenes gyakorlását szabályozza, — az ő elméleti álláspontját igazolta.

Concha Győző éles megkülönböztetést téve nemzet és nemzetiség között, az állam fogalmát a nemzetre építette fel. Ezen meghatározás szerint a mai csonka országból álló magyar állam a magyar nemzetnek a megszemélyesítője; az elszakított területeken élő magyarság pedig nem államalkotó nemzet, hanem csak nemzetiség. Aki Concha Győzőnek ezt az álláspontját a világháborút megelőző korszak legnagyobb német állambölcseleőjének, t. i. Jellineknek az álláspontjával veti egybe, az Jellinek tekintélyének a hatása alatt kételkedővé válik s azt hiszi, hogy Conchának az államra vonatkozó meghatározása elavult. De nem így van! A behatóbb tanulmányozás kénytelen megállapítani, hogy Jellinek a nemzetiség fogalmának kifejtését elhanyagolja, a nemzet fogalmát pedig az állam meghatározásánál olyan érvelés alapján mellőzi, amelyet elfogadni nem lehet. Ha ugyanis a mellőzés okait keressük, akkor kiderül, hogy a nemzet fogalmának azt a meghatározását, amely a közös leszármazásból, a vallásból vagy a nyelvből indul ki, vagyis az ú. n. tárgyilagossá és egyúttal jogi meghatározást Jellinek György és Concha Győző egyaránt elvetik s következésképp mindketten arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állam fogalmát a tárgyilagossá, illetve a jogi értelemben vett nemzet fogalmára felépíteni nem lehet. Annál nagyobb az eltérés Concha és Jellinek közt abban a kérdésben, hogy fel lehet-e építeni az állam fogalmát a nemzetnek történelempolitikai, illetve alanyi értelemben vett fogalmára? Mind-

ketten megegyeznek abban, hogy ily értelemben nemzetnek csak azt a népet lehet tekinteni, amely tudja Concha Győző szerint azt, hogy a jóról vallott felfogása szempontjából, — Jellinek szerint pedig tudja azt, hogy kulturális életének számos alkotó elemei és történelmi multja szempontjából a többi népektől lényegesen különbözik. Ez a nemzeti öntudat teszi a népet nemzetté Jellinek szerint, — s ez teszi nemzetté Concha szerint is, de az utóbbi szerint csak akkor, ha az illető nép különleges erkölcsi felfogása az emberiségre nézve értéket jelent s ha ennek az emberiség szempontjából értékes népnek megvan a fizikai ereje is ahhoz, hogy magát minden más népnek az uralma alól felszabadítsa s önálló életet éljen. A nemzet fogalmának ezt a két utóbbi alkotó elemét Jellinek nem tudta meglátni s ezért nem tudott éles megkülönböztetést tenni nemzet és nemzetiség között. De ettől eltekintve, — a szubjektív értelemben vett nemzetet lényegileg véve Jellinek és Concha egyformán határozzák meg; a lényeg mindkettőjük szerint a nemzeti cogito ergo sum, vagyis a nemzeti öntudat. De míg Concha az ily értelemben vett nemzetet tekinti államnak, addig Jellinek az állam meghatározásából a nemzeti jelleget kiküszöböli. S ezt az álláspontját a nemzet dinamikus természetével indokolja. Szerinte ugyanis a nemzeti öntudat nagyobb vagy kisebb foka attól függ, hogy a tömegeket egybe forrasztó különleges kulturális elemek száma és jelentősége s ezek következtében az összetartozás érzése nagyobb-e vagy kisebb? Szerinte egy ilyen, az idők folyamán folyton folyvást változó s következőkép bizonytalan alapra az állam fogalmát felépíteni nem lehet. Concha Győző is elismeri a nemzet fogalmának ezt a dinamikus természetét s az államot ennek ellenére is a nemzet megszemélyesítőjének tekinti.

S mit látunk akkor, ha a német szellemi horizont határait áttörjük s az állam meghatározását illetőleg más nemzetek állambölcseleihez fordulunk s a világháború utáni idők tapasztalatait is figyelembe vesszük?

Franciaországban nemcsak az összehasonlító alkotmány-

jog legnagyobb tekintélye, Esmein s nemcsak a mai társadalmi rend alapján álló Léon Michoud vallják azt, hogy az állam a nemzet személyiségének a megtestesítője, hanem ha a mai társadalmi rend s a mai ú. n. hatalmi állam legnagyobb elméleti ellenségéhez Duguit-hez fordulunk, — más megszövegezésben ugyan, de Duguitnél is ugyanezen álláspontot látjuk érvényesülni. A syndicalista Duguit t. i. az ő hatkötetes hatalmas alkotmányjogának fundamentumává a következő tételt teszi meg: Az a tudat, hogy egy nemzethez tartozunk, hogy csakis mint egy nemzetnek a tagjai tudunk élni, hogy legfőbb érdekünk és legfőbb kötelességünk nemzetünk integritását védelmezni s nemzetünk fejlődésén dolgozni, — a haza és a nemzet eszméje élő valóság. S bár igaz, hogy abszolút igazságok nincsenek s minden fejlődik és változik, a társadalom fejlettségének mai fokán a társadalmi szolidaritás a nemzeti szolidaritásban nyilvánul meg; az állam a nemzet milieujében él, s következésképp az állam fogalmának alkotó elemei közül a nemzetet kiküszöbölni nem lehet.¹

S ha a mai olasz és német állambölcselekhöz fordulunk, azt látjuk, hogy a modern olasz állambölcselek egytől egyig a carta di lavoro álláspontjára helyezkednek; e szerint pedig a fascista állam nem más, mint az a magasabbrendű organizmus, az az erkölcsi, politikai és gazdasági egység, mely a nemzetek társadalmában mint olasz nemzet éli a maga életét.

S ugyanígy gondolkoznak a német állambölcselek is. Mintha a világháború elvesztése, a súlyos megaláztatások, a kétségbeejtő anyagi gondok, a soha nem sejtett nagy szenvedések a német nép egész valóját megrendítették volna, az a felfogás, mintha az állam holmi egyéniség nélküli szürke embertömeg volna, amelynek csak az a feladata, hogy az egyén érdekeit védelmezze s az egyén szabadságát biztosítsa, egyszerre nyomtalanul eltűnt. S a mai német állambölcselek Julius Binderrel az élükön ellenmondást nem tűrő határozottsággal hirdetik, hogy a nemzet a nép

¹ L. Duguit: Traité de droit constitutionnel. II. k. 4—16 old.

sajátos egyéniségének történelmi alakja; az állam pedig nemzeti, hatalmi és kultúrállam egy személyben. Nemzeti állam azért, mert nemzet nélkül államot és állam nélkül nemzetet elképzelni sem lehet; hatalmi állam azért, mert csak a hatalom biztosíthatja, hogy a nép, mint nemzet és egyúttal állam fennmaradhat; s kultúrállam azért, mert csak nemzeti kultúra van s mert nemzet és kultúra egyet jelentenek.¹

De nemcsak az állambölcselek állásfoglalása igazolja azt, hogy Concha Győzőnek az állam nemzeti jellegéről vallott felfogása ma is élő igazság, hanem bizonyítja ezt annak az államnak a sorsa is, amely az állam nemzeti jellege szempontjából a világtörténelemnek szinte azt mondhatnám kísérleti objektuma gyanánt szerepel, t. i. Ausztriának a sorsa. Az osztrák németiséget csak akkor és addig lehet a *saját* akaratóból, nem pedig a nemzetközi *kényszerhelyzet* hatása alatt államnak tekinteni, ameddig történelmét és kultúráját s ebből fakadó ideáljait és törekvéseit a német nemzet történelmétől és kultúrájától s a német ideáloktól és törekvésektől elválasztja. Mihelyt a külön nemzeti öntudat s a külön nemzetként való élés akarata megszűnik, Ausztria a nemzetközi életnek nem természetes, hanem csak erőltetett és mesterkéltné képződménye lesz.

Concha Győző éles megkülönböztetést tett állam és társadalom között. Amaz szerveinek együttműködését, az összhangot, az egységet tételezi fel, emez a széthúzás, az elkülönülés, a versengés, sőt nem egyszer az ellenségeskedés világa. Miért?

Azért, mert mennél fejlettebb lesz a kultúránk, az emberi szükségletek száma s következésképp a kielégítésükre hivatott foglalkozások és életpályák száma is annál nagyobb lesz. S ép ezért mennél fejlettebb lesz a kultúránk, a társadalom szervezete annál bonyolultabbá válik s annál több olyan osztályra, karra és rendre tagozódik, amelyek mindegyike a maga érdekeit szolgálja s a vele ellentétes

¹ Julius Bänder: Philosophie des Rechts. 326—7. 330—340—341.
Ereký István: A jogtudomány módszerei. A Dugnit és Kelsen-féle módszertani álláspont bírálata. Különlenyomat a Városi Szemle XV. évf. 46—40. old.

érdekű osztályok törekvéseit ellensúlyozni iparkodik. Ennek az új osztályharcnak kétségtelenül meg vannak a maga nagy hátrányai. De Concha Győző szerint mi sem volna helytelenebb, mintha e hátrányok kiküszöbölése érdekében az osztályok, a karok és a rendek közötti különbségeket eltörölnék. Az osztályokra való tagozódás a kulturális fejlődésnek szükségképi következménye, az osztályok közötti küzdelem pedig maga az élet. Nem az osztályok eltörlésére kell tehát törekedni, amint ezt a szocialisták teszik, hanem az osztályharc elfajulásait kell megakadályozni s azt kell megfelelő törvényekkel kikényszeríteni, hogy a maga külön érdekét minden osztály, kar és rend alárendelje az összesség, a nemzet, illetve az állam közérdekének.¹

Hogy Concha Győzőnek az osztályharcra vonatkozó álláspontja mennyire élő igazság ma is, nem kell bizonyítanom; — eléggé bebizonyította ezt mindaz, ami nálunk és Oroszországban a kommunizmus alatt történt. De rá kell mutatnom arra az éles támadásra, amelyben Concha Győzőnek része volt azért, mert az ő felfogása szerint a társadalom osztályokra, karokra és rendekre válik szét, holott tételes jogilag csak osztályok vannak, a rendi világ 1848-i megszűnése óta karok és rendek nincsenek. Hogy ez a támadás Schwarcz Gyula részéről mennyire indokolatlan volt, világosan kitűnik abból, hogy a hasonló foglalkozású és társadalmi állású emberek Schwarcz Gyula kritikájának a megírásakor már világszerte szakszervezetekbe és különböző elnevezésű érdekképviselőletekbe tömörültek; hogy ezen érdekképviselőletek egy része már a kritika megírásakor a tételes jog által kötelezővé tett érdekképviselőletté alakult át; hogy az olasz kommunizmus bukása után a szocialisták leg-hatalmasabb fegyverét: az érdekképviselőleti alapon való szervezkedést az olasz jog az egész társadalomra kiterjesztette, az érdekképviselőletekből rendeket, ezekből korporációkat alakított s a modern értelemben vett rendiség gondolatára

¹ Concha Győző: A társadalomról. Budapesti Szemle 1895. évf. 82. köt. 347—364. old.

építette fel az egész olasz testületi államot. S Concha Győzőnek a modern társadalom összetételéről vallott felfogását igazolja, hogy a rendi alapon való szervezkedés gondolata mindjobban terjed; nálunk pl. az érdekképviselési alapon eszközölt felsőházi és törvényhatósági reform alakjában, egyebütt sokkal nagyobb arányokban, — Németországban és Ausztriában pl. a nemzeti szocializmus különböző változatai alakjában.

S hogy Concha Győző gondolatainak kincsházából a sok közül még csak egyet emeljek ki, — Concha Győző szerint az állam élete az emberi eszme megvalósulása szempontjából fontosabb, mint az egyes emberek élete, s fontosabb azért, mert nemzedékek egész sorozatát, a múltat és a jövőt jobban hatalmában tartja, mint az egyén; — mert az állam nemcsak a jelenben élő egyének összessége, hanem a múlt és a jövő kapcsolata. Hogy ez a gondolata is él és hat ma is, ennek az igazolásául elsősorban az olasz Carta di lavoro-ra hivatkozom. Mi az olasz állam a munkaalkotmány szerint? Olyan magasbbrendű organizmus, amelynek élete, céljai és működési eszközei felette állanak az azt alkotó csoportoknak és egyéneknek. S hivatkozom arra, aki a német népnek jelenlegi gyötrelmei közül a múltba menekülve, a német nép nagy idealistáinál keres vígasztalást. Julius Binder, midőn az állam igazi mivoltát ki akarja deríteni, ekképen szól: Az állam nem a jelenben élő állampolgároknak az egyesülete, hanem amint Treitschke mondja: »kifejezése és külső megjelenési formája mindazon nemzedékeknek, amelyek a jelenlegi nemzedéket megelőzőleg éltek és benne még ma is élnek, valamint azoknak is, amelyek a jövőben fognak élni.«¹

* * *

Concha Győző — amint belekapcsolta az államról vallott felfogásába a múlt idők történelmévé vált, a jelenleg küzdő s a még csak eljövendő nemzedékeket — ugyanúgy egybekapcsolta a saját tudományos munkásságában is a múltat, a jelent és a jövőt.

¹ Julius Binder: i. m. 327. old.

Hegel bölceletének s Wenzel Gusztáv jogtörténelmi kutatásainak hatása alatt állva, egész tudományos munkásságát a mult ismeretére építette fel. Erre hivatkozva hirdette, hogy mint minden nemzet, ugyanúgy a mi nemzetünk is a saját különleges viszonyainak a hatása alatt alkotta meg jogrendjét s építette ki alkotmányát és közigazgatását. Ezért harcolt csodálatos nagy tudással és kíméletlen eréllyel azon álláspontjának diadalra juttatásáért, hogy modernizáljuk ugyan a magyar közjog tudományát, alkalmazzuk a régi államtudományi módszer helyett a jogtudományi módszert, de úgy, hogy alkotmányunk történelmi jellegét el ne homályosítsuk, különleges magyar vonásait le ne töröljük. A lélek nélküli utánzástól akarta óvni a magyar államférfiakat, midőn a belga, az amerikai s az angol alkotmányokat, mint a történelmi fejlődés eredményeit mutatta be, s azon hibákra is felhívta a figyelmet, amelyek a belga, az amerikai és az angol nemzet saját különleges viszonyaiból származva alkotmányaikat jellemzik. S ugyancsak a mult ismeretére építette fel az ő egész állambölceletét. Bár nem fogadta el Hegelnek azt az álláspontját, hogy a jogban rejlő eszme, t. i. a szabadság, mint afféle szerves erő önmagától szükségképen s logikai szabályossággal fejlődne s bár nem fogadott el semmiféle más olyan álláspontot sem, amely az emberi szellem fejlődését merev szabályok szerint végbemenőnek tünteti fel, — minden fontosabb elméleti kérdés tárgyalásánál szemlét tartott a mult felett, ismertette és megbírálta a problémájával foglalkozó állam-bölcelők álláspontját, kimutatta a fejlődést, rámutatott a hanyatlásra és visszaesésre, s ismertetése és bírálata az ókortól fogva a XX. század kezdetéig több mint kétezer esztendő szellemi áramlatait ölelte fel.

De bármennyire a multból indult ki minden tudományos kutatásánál, még sem lett a mult rabjává. Rendkívül fejlett érzéke volt az iránt, ami időszerű. Ez az érzék tette közíróvá, publicistává; ez kényszerítette, hogy örökösen szemmel tartsa és megkritizálja a magyar szellemi globusnak az államra vonatkozó minden megmozdulását; ez vitte rá arra, hogy alkotmányjogi és közigazgatási reformtervezeteinket

megbírálja, a reformokat tudományosan előkészítse, az elvi kérdésekben vitákat idézzon elő, ankéteket hirdessen s azokon elnökölve, vitatkozva s a vita eredményét egybefoglalva csodálatos agilitással vegyen részt.

Mint állambölcselet nem ejtette rabul a múlt, nem korlátozta a tételes jog. S ő teljes szívvel és lélekkel élvezte azt a szabadságot, amely ellentétben a jogtörténnéssel és a tételes jogással, a jogbölcseletet illeti meg.

Tudása és hazaszeretete szárnyain mint állambölcselet, magyar ember számára addig el nem ért magasságokba emelkedett, s amit onnan a magasságból látott, azt munkáiban egybe foglalta, eredetileg csak okulásul azok számára, akik az állami élet törvényszerűségeivel behatóbban akarnak foglalkozni; később — amint kiderült — vigasztalásul és reménységül nemzete és önmaga számára. Hogy vigasztalást és reménységet nyújtó sok nagy gondolata közül csak egyet említsek fel, az állam legfontosabb alkotó elemére, a nemzetre vonatkozó fejtegetéseire hivatkozom. Concha Győző a nemzeti eszme fejlődését s a vele foglalkozó irodalmat vizsgálva, azoknak ítélte oda a pálmát, akik mint egy évszázadokon át szétdarabolt nemzetnek az állambölcseletői, a nemzetek mivoltával és sorsuk alakulásával a legtöbbet és a legbehatóbban foglalkoztak. Concha Győző rámutatott arra, hogy a még szétdarabolt olasz nemzetnek nagy állambölcseletője Romagnosi már 1815-ben mint természeti törvényt hirdette a szétdarabolt nemzetek kiegészülését, vagyis az integritásra való törekvést; s rámutatott arra, hogy az egyesült Olaszország nagy állambölcseletője, Mancini 1872-ben már különbséget tett a történelmi fejlődés eredményeképp létrejött legitim nemzeti államok s az erőszakkal összetákolt mesterséges államok között. Concha Győző érezte, hogy e két felfogás között egy bizonyos ellenmondás van, mert míg az első felfogás minden nemzetiséget államalkotásra jogosít, — az utóbbi korlátozza ezt a jogot a történelmi fejlődés eredményeképp kialakult államok javára. S az ellenmondást Concha Győző maga küszöbölte ki, midőn hangoztatta, hogy nem a nemzeti különbség egyszerű ténye jogosít fel

az önálló állami életre, ehhez a fizikai erő túlsúlyán kívül még más is kell; kell az is, hogy az illető nép az emberiségre nézve értékesebb legyen annál a népnél, amelynek uralma alól fel akar szabadulni. Az ilyen s az ehhez hasonló gondolatok, amelyeket Concha Győző a magyar állam szétdarabolása előtt több, mint egy évtizeddel hirdetett, — *adták neki erőt arra, hogy mint 80-ik életévét meghaladott aggastyán is csodálatos szellemi frissességgel dolgozzék a magyarság jövőjéért.* Nemzedékek meríthetnek még tanulságot, vigasztalást és reménységet munkáiból. A magyarság pedig mindenkor a legnagyobb hálával és büszkeséggel fog visszagondolni Concha Győzőre, mint a világháború előtti Nagy-Magyarországnak *legnagyobb állam-bölcselőjére.*

Concha Győző irodalmi munkássága.

I. Szépirodalom.

1. *A kislány vánkosa.* Desbordes Valmore után. 1862.
 2. *Szibill története.* Regény Feuillet Octave után. 1868.
- I. és II. kiadás.

II. Közirodalom (publicisztika).

3. *Néhány szó Grünwald Béla »Közigazgatásunk és a szabadság« című röpiratához.* 1876.
4. *Angol egyházi viszonyok.* Hat tárcsa a »Kolozsvár« 1888-iki évfolyamában.
5. *A magyar faj hegemoniája.* Az aradi vértanúk albumában. 1890.
6. *A női keresetről.* Az erdélyi házi ipari egyesület kiadványa. 1890.
7. *A cselédekről.* Fővárosi Lapok. 1891.
8. *Egy angol miniszter a keresztény hitről.* Budapesti Szemle. 1896.
9. *Az egyetemi ifjúság a nemzet életében.* 1901.
10. *Jelszavakról.* 1904.
11. *Közjog és obstrukció.* Jogtud. Közlöny. 1904.
12. *Levél a szerkesztőhöz a parlamenti kormányról.* Erdélyi Múzeum. 1906.
13. *A szeplőtelen jogantatás dogmája.* 1905.
14. *Jogintézmény-e a parlamenti kormány?* Budapesti Szemle. 1905.
15. *Megint jelszavakról.* 1907.
16. *Levél a szerkesztőhöz.* Budapesti Szemle. 1907. (Az alkotmánybiztosítékok tárgyában.)
17. *Az állam, mint öncél.* Religio. 1907.
18. *A gentry.* Budapesti Szemle. 1910.
19. *U. az németül Ungarische Rundschau.* 1912.
20. *Az angol alkotmány válsága.* Budapesti Szemle. 1911.
21. *A keresztény vallás a társadalom harcaiban.* 1912.
22. *A laikus morál válsága.* 1912.
23. *Parlamenti kormányrendszer Magyarországon.* Budapesti Szemle. 1913.
24. *Új elmélet a parlamenti intézmény bajainak orvoslásáról.* Budapesti Szemle. 1915.
25. *A jogakadémiai tanárok egyetemi magántanári habilitációja.* 1915.
26. *Neonacionalismus.* Budapesti Szemle. 1928.
27. *Magyarország régi francia barátja.* Budapesti Szemle. 1928.

28. *Látogatás Kossuthnál.* Budapesti Szemle. 1928.

III. Publicisztika és közjog irodalom története.

29. *Vexatio dat intellectum.* Századok. 1880.

30. *Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén.* Erdélyi Múzeum. 1880.

31. *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik.* Budapesti Szemle és Olcsó könyvtár. 1882.

32. *Eötvös és Montalambert barátsága.* Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. 1918. 333 oldal.

33. *Szabó Béla elfeledett közjogásunk.* Budapesti Szemle. 1917.

IV. Akadémiai emlékbeszédek, jelentések, megemlékezések és beszédek.

34. *Jelentés a bolognai egyetem nyolcszáz éves emlék-ünnepélyéről.* 1888.

35. *Gneist Rudolf emlékezete.* 1898.

36. *Brassai Sámuel emlékezete.* 1899.

37. *Pulszky Ferenc emlékezete.* 1903.

38. *Pulszky Ágost emlékezete.* 1906.

39. *A magyar közigazgatás és Némethy Károly.* Némethy K. emlékkönyv. 1932.

40. *Beszéd Lechner Ágost temetésén.* Jogtud. Közlöny. 1901.

41. *Beszéd Hajnik Imre temetésén.* Jogtud. Közlöny. 1902.

42. *Beszéd Pulszky Ágost temetésén.* Akad. Évk. 1901.

43. *Emlékezés Brassai Sámuelre.* Budapesti Szemle. 1910.

44/a. *Jelentés a Bródy-jutalomról.* Akad. Ért. XX. k. 1909. 248—254. I., XXVI. k. 1915. 318—325. I., XXIX. k. 1918. 229—236. I.

44/b. *Jelentés a Sztrokay-jutalomról.* Akad. Ért. XXII. k. 1911. 233—237. I., XXIV. k. 1913. 314—322. I.

45. *Beszéd br. Láng Lajos temetésén.* Akad. Ért. 1918.

V. Bírálatok.

46. *Stein új könyve.* Reform. 1871.

47. *Magyarország közjoga.* Korbuly Imrétől. Jogtud. Közlöny. 1871.

48. *Társadalmi bajaink.* Dobránszky Pétertől. Jogtud. Közlöny. 1872.

49. Dr. Bähr Ottó: *Der Rechtsstaat.* Hoffmann Pál. Jog-és államtud. folyóirat. 1871.

50. *A közegészségügy Angliában.* Fodor Józseftől. Erdélyi Múzeum. 1874.

51. *Polémia Korbuly Imrével.* Pesti Napló. 1874. 204. és 215. számok.

52. *A közigazgatási bíráskodás.* Gruber Lajostól. Magyar Igazságügy. 1878.

53. *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve.* Grünwald Bélától. Magyar Igazságügy. 1880.

54. *Közigazgatásunk és igazságszolgáltatásunk az államhatalmak megoszlása szempontjából.* Dell' Adami Rezsőtől. Magyar Igazságügy. 1880.

55. *A jog- és állambölcselet alapjai.* Pulszky Ágostól. Magyar Igazságügy. 1885.

56. *A nemzetállam tankönyve.* Kuncz Ignáctól. Államtani problémák cím alatt. Budapesti Szemle. 1889.

57. *Porosz önkormányzati reform.* Kmetty Károlytól. Jogtud. Közlöny. 1891.

58. *Választási elv.* Vázsonyi Vilmostól. Jogtud. Közlöny. 1891.

59. *Nagy Ernő közjogáról.* Magyar Igazságügy. 1891.

60. *Közjog és magyar közjog.* Viszonválasz Nagy Ernő válaszára. U. o. 1891.

61. *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya.* Polner Ödöntől. Magyar Igazságügy. 1891.

62. *Szellemi haladásunk törvénye.* Bodnár Zsigmondtól. Budapesti Szemle. 1893.

63. *A munka.* Kuncz Jenőtől. Budapesti Szemle. 1901.

64. *Mikes törökországi levelei.* Huttkay Lipóttól és

65. *Buddha és Krisztus.* Baranyaitól. Budapesti Szemle. 1906.

66. *Magyarság és demokrácia.* Réz Mihálytól. Budapesti Szemle. 1907.

67. *Oesterreich-Ungarn und Italien.* Chlumetzkytól és

68. *Ködkép és valóság a Balkánon.* Márfy Mantuano Rezsőtől. Budapesti Szemle. 1907.

69. *A választói jog problémái.* Nagy Olivértől és

70. *Magyar szocializmus.* Király Pétertől. Budapesti Szemle. 1907.

71. *Új Magyarország jelé.* Jászi Oszkártól. Budapesti Szemle. 1907.

72. *A parasztek helyzete Magyarországon.* Szeberényi Lajos Zs.-tól és

73. *Javaslatok az aljöldi gazdálkodás javítására.* Forster Gézától. Budapesti Szemle. 1908. Szociálpolitika és közigazgatás cím alatt.

74. *Br. Eötvös József és a külföldi kritika.* Budapesti Szemle. 1908.

75. *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Balogh Ernő-től. Budapesti Szemle. 1908.

76. *A magyar helyhatósági önkormányzat és Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből.* Ereky Istvántól. A megye multja és jelene cím alatt Budapesti Szemle. 1909.

77. *A szabadság.* Tuka Bélától. Budapesti Szemle. 1911.

78. *Dr. Királyi Árpád.* Jogállam. 1916.

79. *A választói jog reformja.* Ifj. Mikszáth Kálmántól. Budapesti Szemle. 1917.

80. *Magyar demokrácia. Magyar választói jog.* Révai Mórtól. Jogállam. 1918.

81. *Három nemzedék.* Egy hanyatló kor története. Szekfü Gyulától. Budapesti Szemle. 1921. Konzervatív és liberális elv cím alatt.

82. *A kötelesség állama felé.* Mikszáth Kálmántól. Budapesti Szemle. 1927.

VI. Tétéles jogi munkák.

83. *Centuria Contrariatatum et Dubietatum.* Közigazgatási Lapok. 1877.

84. *Az állító és lagadó illetőségi összeütközések.* Közig. Lapok. 1877.

85. *A rendi jogok némely maradványairól közigazgatási jogunkban.* Közig. Lapok. 1878.

86. *Adalék közigazgatási és jegyzelmi praxisunkhoz.* Közig. Lapok. 1878.

87. *A törvényhozás felhatalmazása alapján kiadott miniszteri rendelet újabb felhatalmazás nélkül rendeleti úton megváltoztatható-e?* A magyar jogászygyűlés évkönyve. IX. évf. 300—315. old.

88. *Az országgyűlés tagjainak tanuskodási kötelessége.* Jogtud. Közl. 1898.

89. *A közigazgatási bíróság 88. sz. elvi jelentőségű határozata.* U. o. 1898.

VII. Reformokkal kapcsolatos munkák.

90. *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában.* 1877.

91. *A közigazgatási enquete.* Magyar Igazságügy. 1881.

92. *A közigazgatási bíráskodás szabályozásánál mely elvek legyenek irányadók a bírói szervezet, a hatáskör, az eljárás tekintetében?* A magyar jogászygyűlés évkönyve. VIII. évf. 360—422. old. 1884.

93. *A közigazgatási javaslatról.* 1891.

94. *A közigazgatási bírósági javaslatról.* Jogtud. Köz-
löny. 1894.

95. *A választói jog reformja.* Jogállam. 1907.

96. *A választói jog reformja.* Magyar jogászegyleti érte-
kezések. Új folyam. IV. k. 31. füzet. 16. old.

97. *A közigazgatás reformja.* Magyar jogászegyleti érte-
kezések. Új folyam. VIII. k.

98. *Előszó* Benkő Albert A megyei közigazgatási reform
irányelveihez. 1911.

99. *A főrendiházi reformjavaslat.* Jogállam. 1921.

100. *A nemzetgyűlési választások alapjául szolgáló vá-
lasztójogi szabályokat jogosult-e a kormány rendelettel meg-
állapítani?* Alkotmányjogi értekezlet jegyzőkönyve. 1932.

VIII. Nemzetközi összehasonlítás és nemzetközi jog.

101. *A municipalis rendszer jelen állása Európában,*
Budapesti Szemle. 1869.

102. *Újkori alkotmányok.* I. k. 1884. 314 old.

103. *Újkori alkotmányok.* II. k. 1888. 510 old.

104. *Az új nemzetközi jog.* Magyar Akad. Értesítő. 1924.

IX. Állambölcseleti munkák.

105. *Beköszöntő a kolozsvári tudományegyetemen.* 1872.

106. *Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában.*
Akad. lev. tagsági székfoglaló. 1888. 32 old.

107. *Az államhatalmak megoszlásának elvei.* Magyar
jogászegyleti értekezések. VIII. k. 2. füzet.

108. *Az emberi cszme, mint szabadság.* Budapesti Szemle.
1894.

109. *Politika.* I. k. 619 old. 1895.

110. *A társadalomról.* Budapesti Szemle. 1895.

111. *Demokrácia és nemzetiség.* Huszadik század. 1901.

112. *A rendőrség természete és állása szabad államban.*
Akadémiai rendes tagsági székfoglaló. 1901.

113. *Politika.* II. k. 447 old. 1905.

114. *Van-e magyar társadalom?* Társadalomtudomány.
1927.

X. Összegyűjtött értekezései és bírálatai.

115. *Hatvan év tudományos mozgalmi között.* I. k. 1928

XI. Kéziratban hátrahagyott munkák.

116. *A felsőbb oktatás rendezéséről szóló javaslat.* 1891.
előtti időből.

117. *Az államregények.* 1874.

Concha Politikája.

Ereky István Concha Győzőről, a politikai tudomány nagymesteréről szóló mélyen járó emlékbeszédét. azzal a megállapítással végzi, hogy Concha »a világháború előtti Nagy-Magyarországnak legnagyobb állambölcseleője«. Az a szép megemlékezés, melyet Akadémiánkon 1933. november havában *Kuncz Ödön* levelező tag *Nagy Ferenc* kiváló tagtársunkról tartott, azok között, akik szerinte »a magyar jogtudomány és professzori hivatás örök büszkeségei maradnak«, úgy idézi elénk Concha Győzöt, mint »a fenséges eszmék birodalmában bolyongó tudós arisztokratát«. Midőn a Magyar Jogászegylet 1934. évi február 24-én tartott ülésén hódolt Concha Győző emlékének, az ünnep szónoka, *Polner Ödön*, a szegedi egyetem tanára, Conchát így jellemezte: »Az a férfiú, akinek emlékezetét ünnepeljük, a politikának 56 éven keresztül nemzedékek sorát nevelő nagy hatású tanítója, de a tudomány, amelyet tanított, nem az egzigenciák tudománya volt. Az egzigenciáknak ú. n. tudománya nem is tudomány, csak mesterség, néha magasfokú művészet, mely azonban igen távol áll attól a tudománytól, amelyet Concha Győző az általa művelt és tanított politika tudományaként magáénak vallott«. Ez a jellemzés így végződik: »Concha Győző egyike volt a magyar nemzet legjelesebb, legnagyobb és leghűbb fiainak. Jellemileg és értelmileg egyaránt hozzájárult a nemzet emelkedéséhez«.

Úgy gondolom, hogy e hármas jellemzés méltóan fejezi ki azokat a gondolatokat, amelyek Concha Győző minden hallgatójában, olvasójában és követőjében meggyökeresedtek: majdnem 60 év nemzedékei előtt állt és áll ő itt, ebben a magasságban. Ha most e szerény dol-

gozatban a fentjelzett életrajzírók megállapításait elfogadom, az a cél, melyet nemkönnyű feladatommá tűztem ki magam elé, voltaképen kiegészítése kíván lenni a róla elhangzott és gondosan felkutatott megállapításoknak. Ami után indulok és amelynek eléréséhez az érdeklődők figyelmes támogatását kérem: egyetlen probléma, de a leg súlyosabb. Éppen az a kérdés ez, vajjon mi az a tudomány, melyet, mint hallottuk, Concha politikai tudományként magáénak vallott s hová akart és tudott emelkedni igazságainak az a piramisa, melyet oly rendületlen erővel több mint egy félszázad klastromi tisztasága közt összerakott és a politikai tudományban hátrahagyott, — ez a kérdés, ez a probléma, amelyet az ő kedves dunántúli kifejezésével élve, elmélete »leglelkének« nevezhetünk.

Az út, melyen járnunk kell, nem könnyű. Maga Concha tette azt nehezzé, nemcsak azáltal, hogy páratlan alapos sággal a bizonyítások rendkívül széles területét ölelte át, irodalmakon, államokon és részletes adatgyűjtésen keresztül: hanem azért is, mert igazságainak legmélyebb alapjai és legmagasabb következtetései csak akkor tárulnak fel kristályos világosságukban, ha magának módszerének titkára, meglepő különösségére rájövünk. Hogy további okoskodásaimat szemléltetővé tehessem, itt kell megvetnem lábamat, mert nézetem szerint e módszer ma még nincs kellő világításba állítva, sőt azoknak a nehézségeknek, amelyeket Concha minden olvasója érez s melyeket életrajzírói is stílusát illetőleg kiemelnek: a megfejtése éppen abban van, hogy nem hatolunk ennek a módszernek elég bátran a mélyére és némely külsőség által félrevezetve, a tudományos átvilágítás nem minden oldalról vitetett keresztül vele szemben. Hogy ezen általánosnak látszó szempontoknak kézzel fogható alakot adjak, itt már fel kell állítanom azt a megfigyelési vonalat, melyből Concha nagy művének belsőjét nézem, mely talán túlságosan eltér azoktól a fel fogásoktól, amelyek vetítéséhez hozzászoktunk. Úgy gondolom azonban, hogy ezen, első pillanatra sajtáságos jellemzés dacára, az az eljárás, amellyel éppen módszertanilag próbálom Concha megismerését megközelíteni, ki fogja

egészíteni azokat a kiváló emlékbeszédeket és ismertetéseket, amelyekben ő eddig a magyar tudomány munkásai által az irodalmi és politikai közvélemény elé állítottatott. Minden mellékes részletet és bármi érdekes árnyalatot elhagyva, abból a meggyőződésből kellett Concha egész tudományos működésének összefoglalásánál kiindulnom, hogy erős túlzás, sőt határozott egyoldalúság van abban az immár évtizedek óta megszokott felfogásban, mely az ő gondolkodásának legmélyebb jellegét a nagy német gondolkozókra vezeti vissza. Igaz, hogy maga Concha midőn 1922-ben az Akadémia ügyrendjének megfelelően papírra vetette »némely életrajzi adatait«, így szól: Az 1868—69-i tanév első felére Bécsbe menve, Stein Lőrincsel szorosán összeköttetésbe léphettem és tanainak, módszerének hívévé lettem«. El kell ismerni azt is, hogy »főművének irányán meglátszik a Hegel-Stein Lőrinc-féle felfogásnak hatása«. Ez a megvilágítás azonban még nem jut el és nem is juthat el a fő probléma átvilágításához. Ha, mint már előbb is jeleztem, elkészülünk arra, hogy Concha főgondolattelmében hatalmas és rendszeres kristályképződéssel van dolgunk, amelynek megvannak saját benső törvényei: akkor — hogy ásványtani hasonlatomnál maradjak — ennek a ritka nagy kristálydarabnak átvilágítására még egy másik oldalon is meg kell gyűjtani a szöveteket. Ez a másik oldalról jövő bevilágítás francia, illetőleg latin eredetű. Mindjárt első bizonyítékkul be kell mutatnom azt, hogy nem lehet véletlenség, mely szerint Concha első műve egy francia regény fordítása, *Feuillet* Octave »Sybill történetének«, ennek az irány-regénynek átültetése; utolsó nagy munkája pedig, melyet már a világháború alatt írt és mely két kiadást ért: »Báró Eötvös József és Montalembert barátságáról« szóló műve. Feuillet regénye nem közönséges szépirodalmi olvasmány: nemcsak a férfias Sybill romantikus regénye, sőt mondhatnám legendája, hanem harcok mű, a »szabad egyház szabad államban« motívumára van hangolva és hogy idézzem: »Mintegy érezte a kornak ereiben keringő materializmus lüktetését, mellyel a párisi világ, az egész francia társadalom megfertőzöttnek látszik«

és ezzel szemben és a fordító meggyőződése szerint »A gondolat teljes emancipációja, a kritikai, a kétkedő, a tagadó irány, az erkölcsi alapok általános ingadozása vádló jelei századunknak«. Concha valósággal elmélyül e francia lelki küzdelmekben. Ha aki 1915-ben befejezett utolsó nagy művét, »*Báró, Eötvös József és Montalembert barátságát*« ebből a szempontból forgatja, azt nemcsak az lepi meg, hogy mennyire otthonos szerzőjük a tőlünk távolálló francia társadalmi és politikai mozgalmakban, hanem minden erőltetés nélkül észreveheti, hogy mily nagy mértékben vonzza őt; a magyar tudóst, a gall lélek megmozdulása a politika terén. Némi túlzással azt mondhatom, hogy az a nagy előszeretet, mellyel Concha az összes magyar politikai gondolkozók közül éppen báró Eötvös Józsefet szemelte ki többrendbeli mélyreható tanulmányának tárgyául, nemcsak a nagy magyar kultúrpolitikusnak, hanem a »Karthauzi« regény francia vonatkozásainak és gróf Montalembert barátságának is szól.

Ez a francia nyom nem lehet véletlen. Már csak azért sem, mert Concha egész gondolat kialakulását kezdettől végig követi. Nem véletlen az sem, hogy az ő kedvenc olvasmányai között ott találjuk Antione *Albalat* két munkáját: *La formation du style par l'assimilation des auteurs* (1910.) és *Le travail du style enseigné par les corrections manuscrites des grands écrivains*, melyet a francia Akadémia jutalmazott. Ugyanezen megfigyelésünk kiegészítéséhez tartozik, hogy Concha mily súlyt helyezett mindig a francia pártélet vezetőinek megismerésére, amit különösen *Gerand-Bastet: Monsieur Combes et les siens* és *Adolphe Brisson: Les prophetes* könyveinek szorgos használatá bizonyítja. Ezekben a munkákban az a francia nyom, amelyet követünk, annyira kimélyül, hogy már-már alkalmassá válik arra, hogy Concha politikai elméletének kiindulása szemünkbe sugározzék. E tekintetben csak arra kell utalnom, hogy Gerand-Bastet munkája már azt a kérdést firtatja, »meg kell tudni, hogy nincs-e szükség felekezeti erkölcsre, hogy valaki azokat az erényeket gyakorolhassa, amelyek a jó családtyát és jó polgárt jellemzik«. Ez az

erkölcsi probléma Concha nagy politikai elméletének központja.

Mielőtt azonban magának ennek az elméletnek fővonaiban való jellemzésére áttérnénk: zárjuk le azt a módszertani kísérletet, amelyre eddig vállalkoztunk. Szemben azzal a tudományos közvéleményünkben meggyökeresedett felfogással, mely Conchát mindig Hegel és Stein gondolatvilágának holdudvarába helyezte belé, a francia hatásoknak, általunk később még erősebben bemutatandó befolyása egyedül képesít arra; hogy az ő módszerét teljesen megértjük és lelki alkatának abba a legmélyebb és legérdekesebb rétegeibe hatoljunk belé, ahol rendszere megszületett. Amilyen egyoldalú az a tükörkép, melyet a német gondolkozóknak a magyar mesterre való egyoldalú vetítése ad: épp oly fonák lenne, ha teljesen francia, illetőleg latin gondolatstílust és elméletszerkezetet keresnénk kizárólag benne. Mindkét egyoldalúsággal szemben az ő kikristályosodott gondolatrendszerének kétoldalú, tehát germán és latin átvilágítása hozza meg nekünk az ő eszmevilágának és nagy lelki elmélyedéseinek teljes megértését. Mert ha mind a két, ekként felállított reflektorral nézzük a nagy magyar gondolkodó legbensőbb eszmei lényegét: arra, az első pillanatra meglepő, de később mind abszolútabb igazsággá váló megismerésre jutunk ezen az úton, hogy Conchában egy belső szerkezetében francia gondolatépítés vett magára germán megjelenési formát. Innét érthetők meg azok a nehézségek, amelyekkel főművének, a »Politikának« olvasói kell, hogy megküzdjenek, de ugyanabból a szemszögből pillantható meg az, ami Concha főgondolat művének nemcsak eredetiségét, hanem igazságépítő varázsát is alkotja. Ha szabad egy hasonlattal élnem: a nagy mester elméletrendszere és módszertani sajátossága nagy színes templomi üvegablakokhoz hasonlít, amelyeknek a vászonra vagy falra festett képekkel szemben érdekességük az, hogy a fényhatások az üvegablak alakjain mindegyre eltolódnak, aszerint, amint az áttetsző anyagon a mögöttük levő fényforrás sugára így vagy úgy tud áthatolni. Ez a néha félhomályos, néha változó vilá-

gítás éppen gondolkozásának abból a kettősségből származik, amely a latin syntaksis alapján kiformált és át-látszóvá tett gondolatokat a germán rendszerek világosságába csillogtatja előttünk. Maga e kettőség mutatja már azt a rendkívül összefogó szellemi erőt, mely Conchára annyira jellemző. De ezenfelül mutat mást is, azt, hogy amint külső megjelenése szerint Concha Gyöző ugyanazt a feledhetetlen benyomást tette mindenkire, mint régi spanyol arcképcsarnokok keretéből kilépett nemes ős: úgy ez a vérbeli spanyol-olasz természet ott van gondolkodása mélyén és lényegét eszmetársulásainak legkönnyebben így érthetjük meg. Conchán mindvégig meglátszik Spanyolországból származó s Olaszthonba átplántált eredete. Ezen a latin nyomon maradunk akkor is, midőn a módszertant elhagyva, az ő »Politikája« legmélyebb rétegeire és legmagasabb következtetéseire igyekszünk szerény figyelmünket fordítani.

Megmaradva annál a kijelölt eszmekörnél, melyet Ereky István tisztelt barátom emlékezésede akként jelzett, hogy e sorok írója, egyrészt az előbb idézett Eötvös és Montalembert könyvvel, másrészt a Politika alapvető első kötetével foglalkozik: meg kell állapítanom azt a szerves összefüggést, mely e két munka belső elgondolása között félreismerhetetlenül megvan s mely felismerés az előbbi előkészület után a legalkalmasabb arra, hogy magába a politikai elméletbe behatoljunk. Nevezetesen Concha előszót írt »Eötvös és Montalembert« című könyvéhez s látszólag az nem akart egyéb lenni, mint francia nyomon »Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez«, tényleg azonban oly bölcsészeti vallomás, mely önkénytelen elénk tárja azt a lelki forrást, ahonnet kibugygyantak a politika rendszerének alapeszméi. Hallgassuk csak ezeket a szavakat: »Termékeny új gondolatok, fölfedezések, a technika, a költészet, a művészet remekei bizonyára magukba véve nagy értékek; de még nagyobb az emberi szív, mely azokat önemésztő vergődésben teremtette és az elme nagy alkotásait a küzdelemnek, az odaadásnak jóságos, abszolút értékével megaranyozni, a lángész

fényéhez, a legnagyobb áldozatokra kész, emberi erőt, a jellem nagyságát kapcsolni bírja». »Az ember főleg, akiben az erkölcsi világ eszméi életre kelnek, akit tetteiben vezetnek, lelkesítenek, ezért több mint maguk a tőle elszakítva vett, holt eszmék, igazságok általa benne nyernek teljes létet, valóságot s élnek tovább a hatás által, melyet más lelkekben élete által is kelteni tudott.« (Idézett munka 5. o.) Ily vallomás után nem csodálkozhatunk, ha ugyan-ezen munka későbbi folyamán ez a hangulat megszüli az alapvető gondolatot, melyet maga Concha így fejezi ki: »Az igaznak, a szépnek, a jónak, a hasznosnak kilenc századon támadt magyaros képzelete a magyar génus, mely az elhanyagolt nyelvnek, költészet- és művészetnek, az idegen nyelvű tudománynak, az elmaradt mezei és ipari gazdálkodásnak nyomorúságát nemcsak érezte, de a nyomorúság nyilvánvalóságát részben fel is ismerte volt az a végső forrás, az a hajtó erő, az a sejtelemszerű cél, mely a társadalmi és alkotmányi reform törekvéseket keltette, azokat mint fölöttük uralkodó fensőbb hatalom egyesítette,, s amely a magyarságnak önlénye fenntartását, erősítését, hatalmassá fételét sugallta«. (58. l.) Most már csak egy lépés kell s Concha azt is megteszi, mondván: »Minden hit az embernek az élet végső kérdéseire vonatkozó elveit és ezeknek megfelelő akarat irányát, cselekvőségét foglalja magába. Az állam pedig ugyancsak a végső kérdések nagyrészének, abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, azzal a különbséggel, hogy a megoldás az államban nem a hite által vezetett egyes ember, hanem a közéletet élő embereknek egygé vált nagy összességük által történik. Köztük tehát a kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges«. (Id. munka 188. ol.) És a filozófiai hangulat lírájából a bölcsészeti szemléleten át, az államprobléma innét való fölmerülése most már meg nem akadályozhatóan jut arra a politikai következtetésre, hogy: »Positiv szabadság, vagyis hatalom nélkül a szabadság magva, a jó nélkül a pusztai mentesség állapotában az egyén

tehetetlen marad, gonosszá, értéktelenné válik, hogy a pusztá egyéni szabadság mellett a politikai szabadság nélkül hiányzik a közéletnek lehetősége, az emberi életnek határozott, általános iránya, melynek körében érvényesülhet csak az egyén, s mely nélkül az emberiség az anarchia állapotába süllyed«. — »A való, a teljes szabadság, egyéni és politikai formájában sokkal több, mint mentesség: az igazságnak, a jónak, a szépnek pozitív hatalma emberi teremtő akarat által megvalósítva. A negatív szabadság csak a magában álló erős egyént elégítheti, a másokra szoruló, másokkal az állam, a társadalomban együtt működni akaró embereknek azonban pozitív szabadságra, vagyis az igaznak, a jónak, a szépnek határozott, közös alapirányára van szükségük.« (Id. m. 185—186. l.)

Az idézetekből, melyeket így egymásra raktunk, látnivaló, hogy Concha midőn a francia katolicizmus modern mozgalmairól elmélkedik, azok annyira vonzzák az ő legbensőbb lényegét, hogy nemcsak sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít nekik, mint bármely más magyar közíró vagy tudós, hanem egészen belemerülve a francia tárgyba, a majdnem lírai kezdettől kezdve saját politikai elméletének legmesszebbmenő következtetéseit emelkedik, mintegy a benne működő belső szükség alapján. Valóban úgy érezzük magunkat e világitás fényénél, mintha valamely modern művészi körkép belső grádicsán fölhaladunk és egyszerre csak onnét felbukkanva, az egész alkotás központján érezzük magunkat. Concha »Politikájának« kellős közepébe jutottunk, még pedig nem elméleti gondolkodásának külső alkatán haladva, hanem saját lelkének belső lépcsőfokain járulva az ő szélesen elterülő lélekvilága eléréséhez. Mert az ő »Politikájának« alapvető »Alkotmánytana« semmikép sem az az úgynevezett »Országárlástan«, amelyhez a tankönyvirodalom Concha Győző előtt a politikai nemzedéket hozzászoktatta. Egyetlen megfigyelés elég ennek meglátására: az Alkotmánytannak több mint 150 oldala az emberi életjelenségek boncolásával foglalkozik, ily címek alatt: I. Az ember világa. II. Az emberi élet arányai. III. Az emberiség élete. IV. Az egyén élete (Tár-

sadalomtan). A szokátlanságot növeli, hogy a szakkönyvben a felebaráti szeretetről, »Az érdek és felebaráti szeretet viszonyáról«, az egyesek becsületéről és állásáról van szó, oly fogalmakról, amelyeket nem szoktak a politika szakkifejezései közé számítani. De éppen a tárgykörnek ez a nagyszerű kiterjesztése és az állam alkata alatti rétegeknek feltárása az, ami tipikusan jellemzi Concha gondolkozását.

Ez a megfigyelés akkor lesz valósággá, ha arra vetjük tekintetünket, hogy csak ily fölfogás, hogy úgy mondjuk a nagy elméleti körképnek ilyen széles láthatáron való kifeszítése érteti meg velünk az ő egyik legfőbb tudományos és emberi jellemvonását: az egyetemességet.

Tudományos és emberi jellemvonást mondtam egyszerre. Mert kétségtelen, hogy csak az Alkotmánytannak ily rendkívül széles megalapozása bírta el A Politika »Közigazgatástanának« azt a messze ágazó gyökérhálózatát, mely úgyszólván példátlan példatára az állam elé kerülő összes társadalmi anyagnak s melyet méltán egészítenének ki »*Hatvan év tudományos mozgalmai között*« címmel kiadott Értekezései. De továbbmenően megfigyelhetjük, hogy az egyetemességnek ugyanez az elgondolása és lelki átérzése viszi Conchát minden művében arra a rendkívüli buzgalomra, mellyel ő magában a tudomány és különösen a politikai tudomány művelésében az állandó összefüggéseket rendíthetetlenül keresi a különféle írók és korszakok között. Ez az, ami benne az akadémiai gondolatot élővé, lelke egyik fő motorjává teszi s ezt nemcsak az bizonyítja, hogy több mint száz dolgozata közül a nagyobbbrészt ennek, a tudomány szétszórt jelenségeit összefonó, nemes munkának volt szentelve, hanem az is, hogy mindig szenvedéllyel ásta ki az elfeledésből gondolatainak megelőző hirdetőit és amily örömmel fedezte fel, mint Ereky István emlékbeszéde is említi »*Szabó Béla elfeledett közjogásunk*«-at, hogy emberileg megható módon midőn utoljára ült az Akadémia felolvasó asztalához és a Magyar Társadalomtudományi Társaságban előadta »*Van-e magyar társadalom?*« című tanulmányát, ebben a hatttyúdalában mindnyá-

junkat megragadott azzal a lelkeséggel, mely úgyszólván átfűtötte, midőn *Hunfalvy Pál* közírodalmi munkásságát föltámasztotta. Nem hiszem, hogy megcáfoltatnám, ha azt állítom, hogy tudósaink közül alig volt valaki, ki ennyire átengette magát az akadémiai együttműködés nagy érényének s talán akkor sem járok távol az igazságtól, midőn ebben az állhatatos és rendszeres elgondolásában is a latin, illetőleg az azt megelőző klasszikus lelki állapot hajlandóságát érzem ki. Így ült az egyetemesség teljes emberi átérésétől át- és áthatva Concha Győző az Igazság nagy szövőszékénél, hogy a messze és közlről, országokon és korokon át, az emberi gondolatok fonalszárait egységes kárpittá szője össze. Ennek az így kitermelt nagyszerű alkotásnak, ennek az egyszerre tudományos, művészi és emberi képnek ábrázolását jelenti Concha Politikája.

Nem tartthatom véletlennek, hanem valóságos jelképet kell látnom abban, hogy a *Politika* első alapvető kötetének egyetlen fejezetét jelentette meg Concha egy évvel nagy művének kiadása előtt (1895.), amennyiben a Budapesti Szemle 1894. évfolyamában közzétette »Az emberi eszme mint szabadság« című részletét, mely az I. kötet I. rész IX. szakaszát képezi. Ez kiinduló pontja elméletének és magva gondolkodásának; általa és rajta épül föl az egész lélekvilág, amely őt eltölti s amelyet ő a politikai elmélet alapjai gyanánt vetít ki az igazságok fölismerésében. Ha amà módszertani megvilágítás után, amellyel eddig haladtunk, innét folytatjuk szemlélődésünket, akkor nemcsak a legrövidebb módon kiemelhetjük eszmei alkotásának lényegét, hanem — ami talán nem kevésbé fontos — kísérletet tehetünk ama szellemi magasság megmérésére, ameddig elmélete fölemelkedett. Ha szabad e szót használnom, az a két megállapítás, amelyet ő »Az emberi eszme mint szabadság« címén alapvetőnek tart, egyszerre az ezer fonálból összeszőtt gondolatgobelinnek mind a két felét elibénk tárja. Ez a kettős-egy igazság nevezetesen a következő: »Egyén és köz az emberinek örök alakzatai, amelyeket nem lehet egymásból származ-

tatni. Köz valamely formában, mint törzs, mint társadalom, mint család, mint állam örökké ép úgy létezett, mint az egyén. Tények azok, egyidejűleg léteznek, épen úgy, mint a férfi és a nő, az ifjú és az öreg, mert az emberi eszmének válhatatlan szervei, s csak mint ilyenek magyarázhatók«. Ebből az alapból kétfelé kell következnie az igazság kialakulásának, sőt ebből kell visszamenni magának a politikának a fogalom meghatározására is. Concha így szól: »Az emberi szellemnek az a ténykedése, mely által az emberi élet különböző irányainak összhangja az emberi eszmének szempontjából külső erővel biztosított és előmozdított, az országglás, amely részint az emberi cselekvények külső szabályozásában, vagyis jogalkotás és jogszolgáltatás részint tartalmilag új állapotok életrehozásában áll. Az emberi életnek mindezen törekvés irányai egyaránt előfordulnak az egyénben. Az egyén nemcsak hívő, művész, tudós, gazdálkodó, fajfenntartó, erkölcsös, hanem még a rendezett közületi életben is van neki bizonyos fokú önigazságszolgáltatása, bizonyos fokú országgló hatalma. A köz pedig nem egyedül az országglásra szorítkozik, hanem bizonyos gazdasági érdekek gondviselője, erkölcs, hit, tudás, költészet, művészet forrása és megőrzője, a fajfenntartás valósítója. Az emberi közület tehát legáltalánosabb fogalma szerint bizonyos időben élő egyéneknek, mult, jelen és jövő nemzedékeknek és emberi élet összes irányainak kapcsolata«.

Concha gondolatmenete, midőn e fogalmazással és elmélkedéssel elméletének első szintjét eléri, vagy hogy előbbi hasonlatunknál maradjunk: nagy kárpitjának mindkét oldalán kirajzolja a határmezőket: egyszerre mindazon politikai és társadalomtudományi elméletek fölé emelkedik, amelyek a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve, amidőn tudniillik az államjogi elméletek mellé megkezdődik a szerves közgazdaságtan fölvonulása: a jogi és másrészt a közgazdasági szempontok örök harcát és folytonos surlódását jelentették. Az a nagy és izgató problémásor, amelyet legvilágosabban Stammler Rudolf. összegezett: »*Wirtschaft und Recht nach der Materialistischen*

Geschichtsauffassung» című művében (1896.): voltaképen más és más alakban nem egyéb, mint hol egyik, hol másik fél részéről annak vitatása, hogy vajjon először van-e gazdasági élet s azután keletkezik a jog, vagy megfordítva, kezdetben ki kell már jegecesedni az emberi közület jogrendjének valamely formában, hogy egymás mellett élő egyedek egymással gazdasági érintkezésbe juthassanak, tehát, hogy jogteremtés előzi meg a gazdasági törvények kiemelkedését a kezdetlegesség formátlanságából. Mihelyt Concha mélyebb igazságait és ennél fogva magasabbra törekvő elméleti következtetéseit elfogadjuk, ez a probléma megszűnt kérdés és így vitaanyag lenni, azért, mert az egyénnel egyszerre megjelenő közület előtt sem jog, sem gazdasági rend nem képzelhető, már csak azért sem, mert az emberegged létezése előtt föltenni bármely társadalmi alakulatot, merő szójáték vagy értelmetlen metafizikai spekuláció.

Az igazságszövének e rendkívül érdekes műveletében, mely most előttünk lefolyik s mely egyszerre tudományos kutatás és művészi kialakítás, egy szakasszal feljebb jutunk, mikor megfigyeljük, hogy Concha, midőn a politikának két őseréjét az egyénben és a közben megállapítja, hogyan határozza meg kettőjük egymáshoz való viszonyát. Ez a meghatározás a maga sajátosságos természetével egyszerre elválasztja és összeköti, szembeállítja és elválaszthatatlanná teszi a két alaperőt. »Az egyének — mondja — a különböző korok nemzedékei és az emberi élet különböző irányai egymás irányában mint külön erőforrások léptek föl s az általános közületnek külön közületekre való tagosulását eredményezik. Így keletkezik az általános közületen belül a fajfenntartás közülete, vagyis a törzs, majd később a monogam család, a gazdálkodás, a tudás, a hit, a művészet közülete, vagyis a társadalom, az országlás, irányzás közülete, vagyis az állam.« A köznek kozmikus kódéből tehát mint a csillagászati megfigyelések szerint kiválnak az egyes égitestek, úgy most itt egyes államokká koncentrálódik a politikáinak ez a felismert teremtő ereje. Az a mód, amellyel Concha ezt az eredményt eléri, azért

jelent megint lényeges haladást elméletének megszerkesztésében, mert benne van az államnak, másrészt a társadalomnak helykijelölése az ő egész széleskörű és mindvégig következetes elgondolása értelmében. Az a tétel, amelyet most ide iktattunk, akkor világosodik meg, ha szembeállítjuk két másik oly magyar gondolkozónak eredményével, kikkel Concha állandóan foglalkozott, azért, mert egyenrangúaknak tartja magával és gondolkodásukat párhuzamos igazság keresésével állandóan kíséri. Ezek egyike báró *Eötvös József*, a másik *Pulszky Ágost*. Eötvös nem ismer két államalkotó erőt mint Concha, hanem egyedül az egyén és az egyéni szabadság foglalkoztatja. Hogy Péterffy szép szavait idézzük: »Mivel *Eötvös* az egyént az istenség edényének tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja, *Eötvös* az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amant, mert az emberiségért lelkesedik«. Viszont a másik oldalon *Pulszky Ágost*, ez az annyiszor félreismert nagy magyar gondolkozó, azért van ellentétben Conchával, mert *Comte* Ágoston és *Herbert Spencer* talaján áll, tehát azt a természettudományi módszert fogadja el az államalkotó erők felkutatására, amely merőben idegen Concha egész tudományos lényétől. Ennek a következménye tükröződik vissza most megállapított sark-tételében, amely kizárja Comtenak azt az alapfelfogását, mely végeredményben egyetlen személynek akarta feltüntetni az egész emberiséget, holott Concha mindenütt individuumokat lát az államokban s ehhez a megállapításához Politikájának gyakorlati következtetéseiben is hű marad. Nem szabad figyelmünk elől téveszteni azt sem, hogy ugyanebben a tantételben nemcsak az államegyedekről szóló tana, de a »Társadalomról« alkotott meggyőződése is teljes egészében benne van. Mindaz, amit a »Politika« alapvetésében »A Társadalom« szava alatt ezután olvassunk, oly páratlan kiterjesztése ennek a fogalomnak, mely a legszélesebb körben foglal össze minden olyan tünetményt, mely bármely kis vagy nagy kezdetleges vagy kifejlődött, haladó vagy hanyatló közületben az állam mellett akár eszmei, akár anyagi tényező gyanánt valaha

előfordult vagy ezután elképzelhető. Midőn az állami erő önállóságának megkövetelése mellett Concha ily nagy jelentőséget tulajdonít a »Társadalom« fogalma alatt, általa megfigyelt erőknek: akkor ebben megint megnyilvánul lelkeségének hatalmas egyetemlegessége. De annak bizonyosságául, hogy ez a bölcseleti elgondolás nála niemcsak elmélet, hanem lelki szükség s ugyanakkor politikai hitvallomás, erre elegendő egyetlen, de döntő példát fölhoznunk, olyat, amelyre ismét, bizonyára nem véletlenül, a francia politika belső harcainak éles és mélyreható megfigyelése viszi őt. Az Eötvös és Montalembert tanairól szóló könyvének tudniillik legnevezetesebb eredménye, a magyar és francia aktuális mozgalmaknak teljes kikapcsolása is abban csúcsosodik ki, hogy az egyház és állam viszonya csak addig maradhat meg a kölcsönös függetlenség jogi követelménye alapján, ameddig »köztük az emberi élet legfőbb céljaira nézve fennáll az összhang«. »A kapcsot köztük nem egyedül a közbéke, méltányosság, nyilvános erkölcsiség tekintetei alkotják, mint Montalembert hitte, hanem az emberi élet oszthatatlan egysége.« »A kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges.«

Midőn idáig jutottunk az igazságok rendszerének kiépítésében, csak akkor jelenik meg az államról, vagy régi szóval mondva az országlásról szóló tanítás, tehát akkor érjük el azt a szintet, ahol rendszeren a politikai tankönyvek a tanítást kezdeni szokták. Bizonyosága ez annak, hogy mily mélyről kezdette azokat az előkészítéseket és földalatti föltárásokat, amelyeken fölemelkedve a mindennap látható s a történelem által bemutatott állami alkatokhoz elérkezett. Midőn az államról beszél, előbb bemutatja az egyén életéből a nemzetébe való átmenetelt, hogy így elérkezzék ahhoz a ponthoz, midőn az állam kiválik a társadalomból s az állami szabadság természete megállapítható. Sarktétéle ennek az igazságnak az, hogy az »állam egyrészt a legfőbb külső hatalom« (Politika I. k. 194.) s ugyanakkor »az állam a nemzetnek erkölcsileg is irányzó tevékenysége« (Politika I. k. 196. l.). — Ennél a fölépítés-

nél nem szabad elfelednünk, hogy itt nemcsak sematikus megállapításokról van szó, hanem arról is, hogy az állam minden működésének, a legkisebbnek és a legnagyobbak beállítása Conchánál mindig összefüggésben marad az ő mély bölcsészeti alapgondolataival. Mindazt, amit a »Politika«, »Alkotmánytan«-ában, akár az államformákról, akár az államhatalmak megosztásáról tanít, nem sorozatos egymás mellé állítása a megismeréseknek, hanem közvetlen folyománya az ő alaprendszerének. Akár az államformáról beszél s a demokratikus köztársaságot vagy a választott királyságot boncolja, akár az alkotmánybiztosítékokat keresi, akár az államalkotmány keretében a törvényhozó, a végrehajtó, a fejedelmi, vagyis államfői hatalom egymáshoz való viszonyát fejtegeti: mindig minden beosztása és fölépítése a nagy alapvetés világosságában tűnik föl. A részletek csak akkor válnak érthetőkké, összefüggésük akkor lesz meggyőzővé, ha nem kívülről és külön szemléljük őket, hanem egyetlenegy belső vallomás lehelletét érezzük rajta. Ez a vallomása így szól: »Az állam a végső kérdések nagyrészének abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, a közéletet élő embereknek eggyé vált nagy összemélyisége által«.

Ily nézőpontból válik egyedül érthetővé az, hogy Concha annyira szétválaszthatatlanul összeforrottnak tekintse politikai rendszerének minden részletét, hogy sokszor a pedantizmus vádja érte kortársai részéről, holott ő azért nem engedhetett elméleti igazság szövéseinek részleteiből, mert azok mind egységes lelkiségének voltak részei. Róla illik az, amit *Locke* bölcsészetről mondott egyik ismertetője, megállapítván, hogy meggyőződései nem úgy lógtak mint ruhafogason ruhák egymás mellett, hanem egymásból nőttek ki, mint a virág szárából a rügy és a bimbó. Feledhetetlen ebből a szempontból, hogy az úgynevezett darabont-kormány alatt szándékosan magára vette a népszerűtlenséget, midőn a parlamenti kormányformát az akkori koalícióval szemben az ő saját elvei szerint magyarázta. Még meglepőbb feledhetetlen megnyilvánulás

volt ugyanennek a lelkiismereti következetességnek az, hogy ha Concha Győző szimboluma volt az elméleti gondolkodásban teljesen visszavonult tudósnek, egyetlen egyszer jelent meg tüntetőleg oly népgyűlésen, ahol a politikusokat a népszerűtlenség sivár ordításai és tettlegesen fenyegetései fogadták. Ez akkor történt, mikor 1904. januárjában a pesti Vigadóban gróf Tisza István az új választások elé lépett híveivel, hogy a házszabályok kérdésében elfoglalt álláspontját, melytől az igazi parlamentarizmus megmentését várta, a nemzetnek megmagyarázza. Concha megjelent az emelvényen, hogy a Tisza ellen tüntető tömeg előtt bizonyítsa nemcsak együttérzését ezzel a politikával, hanem hogy élő dokumentuma legyen elméleti nagy elvnek: az állam öncélúságának.

Miután az elmélet nagymesteréről eddig elhangzott jellemzések és emlékbeszédek kiváló fejtegetései után ismétlésnek látszanék, ha felsorolnám mindazokat az elméleti és gyakorlati követelményeket, melyek Concha elmélete szerint fő elvéből sarajdzanak: megmaradok dolgozatom előírt abban a keretében, amely elém tűzetett, amelynek során immár méltatásának utolsó és befejező szintjéhez érünk. Ily módon le kell mondanom arról is, hogy oly aktuális kérdéseket, mint az állami szuverén akarat önkorlátozásait a szabadságjog szempontjából vagy a nemzeti szuverénitásnak a közigazgatás kiépítésében való követeléseit ismertessem.

Ilyen módszertani készség és ekkora elméleti előkészítés után juttat el minket Concha gondolatművének központjába, rendszerének legbelső magjához. Ez nemcsak betetőzi egész nagy rendszerét, hanem annyira áthatja annak minden kis és nagy részletét, hogy csak általa elevenednek meg azok, válnak rendszerré és igazsággá. Meddő minden oly kísérlet, mely a társadalmi tudományokban rendszereket oly célból hasonlít össze, hogy egyiket a másikkal mérje, vagy egyiket a másik fölé helyezze. Éppen Concha esetében azonban nincs is szükség sem szubjektív állásfoglalásra élet-művével szemben, sem bármely más rendszerrel való megmérésre vagy egybevetésre. Az em-

beriség egész társas életének kétségtelenül a legnagyobb és legdöntőbb eseménye volt az, amely rávilágított erre az elméletre és sok tekintetben döntött is igazságai és mértéke fölött. E nagy esemény alatt a Világháborút értem. Nincs fizikus, ki maga kísérletei közt, nincs biológus, ki növény- vagy állat-experimentumaiban, nincs vegyész, ki görebei között képes lett volna olyan óriási méretű és összes hatásaiban szinte emberfölötti kísérletet végbevinni, tervezni, vagy csak megálmodni is, mint amilyen volt nagyságában és megrendítő voltában a világháború a politikai tudományokra nézve. Ha igaz az, hogy az emberi megfigyelés és az abból levezetett tudás csak ott jelentkezhetik, ahol akár a fizikai, akár a lelki világban valamely változás történik, mert a Megváltozhatatlan az emberi lélekre nézve Herbert Spencer szavát idézve egyúttal Megismerhetetlen (Unknowable) is: akkor az a tény, hogy az egész művelt emberiséget megrázó és politikai mély vulkán-kítöréshez hasonló világháború volt az, amely a politikai elmélet magyar mesterének legbelső elgondolását kellő világosságba hozta és igazságokká avatta, — ez maga mutatja, hogy Concha mily mélységekben járt. Eddigi bemutatása után az ő gondolatrendszerének csupán rá kell mutatni arra, hogy az egyénnek az államhoz, vagy tágabb értelemben a közülethez való viszonyát a Világháború-átélt nemzedéknek Concha gondolatműve tárta föl és igénytelen nézetem szerint minden későbbi nemzedék számára megérthetővé tette. Ez az elmélet tudniillik áttörte a politikai tudomány évszázados körforgását és félretolta azt a dualizmust, amely a legfőbb politikai nézőpont tekintetében minden ország elméleti és gyakorlati politikusait állandó ellentétben és kibékíthetetlennek látszó súrlódásokban tartotta és örölte fel. Nem sok túlzás van abban, hogy Aristoteles örökbecsű és ma is meglepő »Politikájától« kezdve századokon és népeken, gondolkodókon és forradalmárokon keresztül egyetlen óriási harc dül a politikai elgondolások és tettek mezején: ez az egyénnek és közületnek eredendő szembeállítás. A görög bölcs óta alig van régi vagy modern politikai gondolatrendszer, amelyet nem lehetne

visszavezetni vagy arra az ős alapra, hogy az emberi egyén kiindulási pontja és célja a társas életnek, tehát az állam és minden közület az ő erejéből és ő miatta van, — vagy megfordítva, abból indul ki végső fokon a gondolkozó vagy a politikus, hogy az állam a kezdet és a vég és az egyén tőle származtatja a jogait vagy jogtalanságait. Ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy mennél közelebb jövünk a mi korunkhoz, vagy pontosabban a világháborúhoz, annál inkább igyekeznek a politika szaktudósai e két ellentétes sarkot áthidalni, vagy (mi ritkán sikerül) gyakorlati alkalmazásukban való kompromisszumos magyarázatokkal, vagy (ami sohasem sikerül) azáltal, hogy az alapfogalmakat igyekeznek szóhüvelyezésekkel elhomályosítani. A nagy szakadék az egyéni eredetű és az állameredetű politikai felfogások között mindig ott marad és semmi »elvi kimagyarázás« által át nem hidalható, azon egyszerű okból, mert maga a két ellentétes elgondolás a lelkekben vagy korszakokban lévő állapotokra támaszkodik. Úgyszólván a politikai elméletek egész hatalmas birkózása korokon és nemzeteken át az ős egyén és az ős állam hallatlan erejű birkózását jelenti; ezt nem kell bizonyítanom, mert az egész politikai tudomány nemzetközi irodalma nem ismer oly tökéletes és minden tekintetben kiemerítő eszmebemutatást e tekintetben, mint azt Concha maga Alkotmánytanának kis betűkkel nyomtatott, de nagy gondolatokkal teljes irodalmi szemléjében bemutatta. Hogy a való politikai élet, melyet Történelemnek nevezünk, ugyanezt a dualisztikus válságot mutatja, azt a világháború előtt is, minden megfigyelő észrevette és a nagy és véres háborús katasztrófája irtózatossá tüzfényével megdöbbentően megvilágította. Megtörtént ez azért, mert mind a két véglet lerázván a megalkuvás megszokott bilincseit, legvégső gyakorlati következményeit akarta egyszerre keresztül vinni a szabadság mindkettőjé alatt összetört. Az öncélú ős állam a föltétlen katonai berendezkedésben érte el a tetőpontját, amely géppé változtatta az egyént és az egyéniség minden jogát megtagadni készült. A másik oldalról az egyén föltétlen szabadságából kiindult elgondolás

és lelkiség, amely már Rousseau tanaiban és a francia encyclopédistákban odáig jutott, hogy az egyénből kiinduló kötelékekből szötte meg a közületet és államot, a világháború végén és annak visszahatása gyanánt az államot romboló kommunizmusban tombolta ki magát, jellemzetesen annyira, hogy végül a minden közületi kialakulás ős sejtjét, a családot akarta széjjel bontani.

Concha volt az, ki áttörte ezt a szédületes kettős gondolatforgatagot azért, hogy úgy az egyént, mint a közületet, vagyis az államot két külön oldalának tekinti egy náluknál mélyebb és mindkettőben egyenlő erővel, de más alakban megükröződő ős-jelenségnek, amelyet ő emberi szóval »általános emberinek« nevez. Az ős-egyen és az ős-állam tehát nem egymást romboló tényezők, hanem mindketten egy mélyebb erőnek megnyilvánulásai, oly mélységből fakadó valóságnak az egymástól elvált tünetényei, mely már a Mindenség törvényszerűségébe van bekapcsolva. Ez a felfogás nem megalkuvások által és nem is azért akarja az egyén és közület alaptünetényét feloldani, hogy fogalmi áthidalást szerkeszt meg kettőjük között; hiszen a világháború éppen ezeket az általunk megszokott és annyira kényelmes elméleti és gyakorlati hidakat törte kárlehetetlenül össze. Hanem megtörténik az egyéni gondolatsornak az állami gondolatsorral való egymás mellé helyeztetése akként, hogy mind a kettő csak tüneténynek, jelenségnek van feltüntetve, még pedig úgy bölcsészeti, mint politikai értelemben. Mögöttük mindkettőnél mélyebben, de éppen azért mind a kettőben ott van az »általános emberik«, amely most már nemcsak legbelső magja egy nagy gondolkodó elméleti rendszerének, hanem az ő legbelsőbb lelkiségének hű visszaadása, hogy úgy mondjam vallomása is.

Concha ezért emelkedik arra a magasságra, ahonnan a politika elméleti rendszere nem válik valamely befejezett és ennél fogva beszáradó sematizmussá, amelyet az utána következő gondolkodók vagy történeti események mint elavultat félre tolhatnak: ő tudja, — hogy saját szavait idézzem, — hogy »az emberi élet nem jegecszerű szabályossággal,

hanem folyó állapottal inkább irányokat, mint bevégzett alakokat mutat«. Ugyanerről a magas vártárról mondhatja el a saját korszerű politikai hitvallását is, amelyet tömören ebben foglal össze: »az állam teljesen sohasem nélkülözte a nemzeti jelleget, a közületi szabadságnak pedig a nemzeti eszménél nincs hatalmásb kapcsa, mely mint a szabadság tartalma is egyenlő értékű az általános emberivel«. Ez a gondolatmagasság teszi képessé őt, hogy tárgyilagossá és bátor figyelője és bírálója legyen annak a másik nagy társadalomelméleti iskolának is, amellyel kezdetől kezdve szemben állott, de amelyet éppen azért vizsgált állandóan, mert egyenlő erejűnek tartotta a maga elméletével, abban a tekintetben, hogy az is, — bár más adatgyűjtésből és elgondolásból fölépülve — oly magas szintjéig érte el a politikai synthézisnek, amely Concha rendkívül emelkedett gondolatszintjéről is elismerendő volt, sőt talán csak innét volt az egész nagyságában áttekinthető. E másik gondolatrendszer alatt azt a synthétikus nagy próbálkozást értem, mely a modern természettudományok alapjaiból indulva ki, az evolúció tanát az atomok világtól kezdve a biológián át, a társadalmi jelenségek törvényszerűségére akarta alkalmazni, az egész társadalmat, tehát annak politikai jelenségeit is a szerves világba bekapcsoli »super organizmusnak« fogván fel, az iskola legnagyobb gondolkozójának, *Herbert Spencernek* megállapítását használván.

Midőn most vázlatos elmefuttatásunk végéhez érve fölvetjük azt a kérdést a két nagy rendszer között, amelyet ily értelemben véve szembe kellett állítanunk: Concha általános emberi megoldása vagy az evolúciós iskola szociológiai rendszere közül melyik fogja megtalálni a szorosabb és így állandóbb kapcsolatot az emberi tudományok széttagolt rendszerével, e nagy kérdésre feleletet adni nem érzem erőim elégtelensége folytán magamat hivatottnak. Ne feledjük el, hogy Conchával már itt mily magasságokban járunk és föléje kellene emelkednünk, hogy e nagy kérdésre meg tudjunk felelni. Míg az ő kezén idáig értünk, a Politika századokon és országokon átnyúlva gyűj-

tötte össze nemcsak a tényeket, de a gondolatokat; ezután vállalkozhatott arra, hogy a tények tömegét addig hámozza le, míg azokban megtalálja az egyes politikai szerkezetek tiszta alakzatait; e nagy synthézis után jut el odáig, hogy az így összehasonlított alakzatok belső erőit felfedje és mikor mindezeket összegezte és lényegüket rendszerbe szedte, akkor ér el oda, ahová most juttatott el bennünket hatalmas elméműve. Tudniillik elvitt oda, ahol a synthézis nemcsak eléri a legmagasabb fokát, hanem egyszerre keres kapcsolatot a gyakorlati politikai követelményekkel és másfelől az emberi szóval Végtelenségnek nevezett rendszerével az igazságoknak. A látvány annyira szokatlan és Concha fölépítése önmagában annyira teljes, hogy rendes szavainkkal nem fejezhető ki, inkább egy zenei hasonlat adhat róla méltó lelki benyomást. Ez a Concha-mű felrakása hasonlít Bach Sebestyén »*Kunst der Fuge*« című mesterművéhez, ahol tudvalevőleg egy egyszerű motívum oly változatokban van egymásra rakva, hogy nyolc fuga magasságát éri el, legmagasabb szintjén itt megállapodik s a további négy fugának már az a rendeltetése, hogy az elmélyült hallgatónak lehetőséget adjon arra, hogy megismerje mily magasra emelkedett a skálák birodalmában. Nem helytelen az a zenei meglátás, hogy csak aki idáig ért, tudja megmérni és magába mélyíteni a vele hasonló két óriási zene-csodának, Beethoven IX. Symphoniájának és Wagner Richárd Parsifaljának mélységeit. Teljesen ez a helyzet mindazok számára, akik Concha »általános emberi« politikai rendszerét a természettudományi iskola épületével kívánja összehasonlítani. Ezért a választás közöttük nem lehet feladatomban.

Mégis két feledhetetlen megfigyeléssel gazdagodunk. Az első oly természetű, mely világosan mutatja azt a páratlan etikai önállóságot és szilárdságot, mely Conchát jellemzi. Nevezetesen ő, ki mint kimutattuk, annyiszor és oly szívesen veszi át, lelkiségének alaptermészete szerint, a francia áramlatokat, midőn a Politika megírásának éveiben Franciaországban az a szélső individuálista áramlat tombol, mely a francia-orosz barátság címén *Bakunin*

és *Kropotkin* műveire támaszkodva *Mackay* regényében és Reclus Elisé elméletében az anarchiáig kénytelen eljutni: ezzel szemben ugyanakkor még erősebben domborítja ki az állami öncélúságra vonatkozó nézeteit, mintegy előregátat akarva építeni a kommunizmus áradatának.

Második és végső benyomásunk és megismerésünk arra vonatkozik, hogy Concha mint igyekszik lelki erőinek következetes megfeszítésével a politikai tudományt belé kapcsolni az egész emberi gondolat- és érzelmvilágot igazságrendszer teljességében. Ebből egyetlen pillanatra sem enged s ennél maradandóbb benyomásra nem is vágyhatik. Mert nagy művét áttekintve a maga összefüggésében nem a részletek maradnak meg az utókorra, — hiszen a politika tartalma mindig viszonylagos fog maradni, — hanem egy sokkal mélyebb és maradandóbb eszmélet. Az igazságok csillagrendszerében van egy pont, emberszemláthatatlan messzeségben, ahol találkoznak a természettudományok legmagasabb matematikai tételei a politikai statika és dinamika legelvontabb igazságaival. Ezt a pontot ma sűrű köd fedi. Nem fogjuk meglátni sem mi, sem ez a nemzedék. Nem mi, akiknek ha kutató kalapácsa szikrát üt ki, nem tudjuk, vajjon az Igazság fényének lobbanása-e, vagy csak réveteg lelkünk téveteg lidércfénye. Nem ez a nemzedék, mely az emberiség legnagyobb vérvesztése után, mint minden erőtlen szervezet, vissza van vetve a politikai gondolat előhaladásában. De jönni fog kor, mely újra megtelik erővel, s akkor az emberiség levegőjében újra megjelenik a szabadság lehellete, mely ma úgy hiányzik. És akkor jönni fog szerencsés nemzetnek szerencsés korban született fia, ki megtalálja a két tudományág összefüggését. Ez eljövendő boldog halandó neve ott fog ragyogni az emberi szellem örök csillagai: Aristoteles, Kant, Newton és Darwin nevei közt. Ez a nagy fogja először lelke mélyén átérezni a maga teljességében a szétszakított emberi töredékigazságok összefüggését. Ennek a boldognak és szerencsésnek lesz kötelessége az, hogy hirdesse azt, hogy volt egyszer nehéz időkben szegény országban egy gondolkozó, aki lelkének klastromi tisztaságában, fonta

gondolatainak és érzelmeinek gazdagságából azt a hágcso, melyben a politikai tudomány oly magasságra emelkedett.

Ezekkel a szerény szavakkal igyekeztem igénytelen, de mindig ragaszkodó tanítvány gyanánt bátortalan kézzel letenni a magyar politika és tudomány kettős babérágát nagy mesterünk, Concha Győző nemes emlékezetének oszlopára. Leteszem azzal a mély emberi megnyugvással, hogy Concha műve és neve nem mulik el, hanem fönmarad. Fönmarad, mint Arany, a halhatatlan, jövendölé:

... fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint Időben s Térben távozik,
Melyhez tekint fel az utód erénye,
Tür és remél, küzd és imádkozik.

